

ХОЖА ИСМАТ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРЛАРИ, УСЛУБИ ва БАДИИЯТИ

Истиқлол илм-фан заҳматкашларига кенг имкониятлар яратиш баробарида улар олдига янгидан-янги долзарб муаммоларни ҳам кўндаланг қилиб қўяётир. Фақат миллий мустақилликка эришилгандан сўнггина маънавий сарчашмаларимизга ўзликни англаш, қадрлай билиш, миллий ғурур туйғусини тарбиялашда муҳим аҳамиятга молик ижтимоий-маънавий восита сифатида теранроқ қарала бошланди. Юртбошимизнинг: “Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратилиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди. Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз”, [6,524] тарзида таъкидлагани муҳим аҳамият касб этмоқда. Ватанимиз ҳудудида яшаб фаолият кўрсатган ижодкор бобокалонларимиз маънавий меросини ўрганиш ва тадқиқ тарғиб этиш шиддатли тус олди. Айни дамгача бу борада талай салмоқли илмий тадқиқотлар амалга оширилган бўлсада, лекин ҳали ечимини, ишланишини кутаётган масалалар ҳам кам эмас.

Суҳробжон Рамазонович БОБОКАЛОНОВ,
Адабиётшунос олим, филология фанлари
номзоди, доцент. Бухоро давлат университети
тадқиқотчиси.

Globe
EDIT

ХОЖА ИСМАТ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРЛАРИ, УСЛУБ

Суҳробжон Рамазонович БОБОКАЛОНОВ

Globe
EDIT

Суҳробжон Рамазонович БОБОКАЛОНОВ

ХОЖА ИСМАТ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРЛАРИ, УСЛУБИ ва БАДИИЯТИ

Монография

Суҳробжон Рамазонович БОБОКАЛОНОВ

**ХОЖА ИСМАТ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРЛАРИ, УСЛУБИ ва
БАДИИЯТИ**

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

Суҳробжон Рамазонович БОБОКАЛОНОВ

**ХОЖА ИСМАТ
ШЕЪРИЯТИНИНГ
ЖАНРЛАРИ, УСЛУБИ ва
БАДИИЯТИ**

Монография

FOR AUTHOR USE ONLY

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group

str. A.Russo 15, of. 61, Chisinau-2068, Republic of Moldova Europe

Printed at: see last page

ISBN: 978-613-8-24059-4

Copyright © Сухробжон Рамазонович БОБОКАЛОНОВ

Copyright © 2022 Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

БОБОКАЛОНОВ СУХРОБЖОН РАМАЗОНОВИЧ

**ХОЖА ИСМАТ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРЛАРИ, УСЛУБИ ва
БАДИИЯТИ**

Монография

БОБОКАЛОНОВ СУҲРОБЖОН РАМАЗОНОВИЧ

**ХОЖА ИСМАТ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРЛАРИ, УСЛУБИ ва
БАДИИЯТИ**

Монография

Илмий раҳбарим филология фанлари доктори, профессор
Р.Ж.ВОҲИДОВнинг порлоқ хотирасига бағишлайман

Ушбу монография Бухоро давлат университети илмий-техник
кенгаши томонидан нашр этишга тавсия этилган

2022

Annotation

In the second half of the 14th century and the beginning of the 15th century, one of the great representatives of the Bukhara literary environment was Khoja Fakhriddin Ismatullah bin Mas'ud Bukhari. Khoja Ismat, mentioned in classical sources as a potential and brilliant artist, has left a rich and beautiful spiritual legacy. In the course of the research, a comparative study of the manuscripts composed from the works of this gifted penman revealed that the poetic masterpieces donated by his magic pen are about twenty thousand lines. Khoja Ismat, who tried his hand in the genres of Eastern literature such as ghazal, muhammas, musaddas, musamman, mustazad, qasida, rubai, qita, composition, tarje'band, fard, problem, chiston, marsiya, masnavi, pays special attention to the scope of themes, ideas and images. based on the leading socio-political, moral-spiritual, divine-mystical ideas of his time, he left a legacy of beautiful pandnoma. In the literary environment of Bukhara, the homeland of the great poet, deep socio-political, moral-spiritual, philosophical-enlightenment, divine-mystical views were deeply rooted in the literary environment, which had a positive impact on the worldview of Khoja Ismatullo Bukhari. This is probably why, although the verses of this thinker-poet seem fluent and seemingly simple, the inner ideas that underlie them attract the attention of any reader. It gives them artistic and spiritual pleasure and helps to strengthen their passion and love for life.

In the course of our research, it became clear that the manuscripts of the poet and the poems in the comparative divan published by the Iranian orientalist Ahmad Karami in Iran have clarified some aspects of the personality and family life of Khoja Ismat Bukhari. In the course of the analysis of these data, it was revealed that the poet had five children and divorced his four sons prematurely. Not only that, the poet, who gave his only daughter to Ulugbek Mirzo's younger brother Ibrahim Sultan, suffers greatly from the fact that the child was not born in the new family and failed.

М у н д а р и ж а

Кириш	5
--------------------	---

1- БОБ

ХОЖА ИСМАТ БУХОРИЙ ВА ТУРКИГЎЙ ЗАМОНДОШЛАРИ

ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРИЙ ТАРКИБИ

1.1. Хожа Исмаат ҳаёти ва ижодига доир янги маълумотлар.....	13
1.2. XIV аср II ярми ва XV аср I ярмида назмий жанрлар тараққиёти ва Хожа Исмаат шеърияти.....	26
1.3. Хожа Исмаат ғазал ва мусамматларининг жанрий хусусиятлари.....	39
1.4. Хожа Исмаат ва Саккокий қасидаларининг ўзига хослиги, мавзу ва ғоялар олами.....	47

2- БОБ

ХОЖА ИСМАТ ВА ТУРКИГЎЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ШЕЪРИЯТИНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1 Услуб адабиётшунослар талқинида.....	62
2.2 Хожа Исмаат ва туркигўй замондошлари ғазалларининг айрим услубий хусусиятлари.....	74
2.3 Хожа Исмаат ва Саккокий қасидаларидаги услубий уйғунлик.....	83
2.4 Зуллисонанлик анъанаси ва услуб.....	93

3- БОБ

ХОЖА ИСМАТ ВА ТУРКИГЎЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ШЕЪРИЯТИНИНГ БАДИИЯТИ

3.1. Давр шеъриятининг мавзу, ғоя ва образлар олами.....	102
3.2. Шоирнинг ғоявий нияти ва маънавий санъатлар.....	117
3.3. Шеър бадииятини юзага чиқаришда лафзий санъатларнинг ўрни.....	131
Хулоса	142
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	147

КИРИШ

Истиклол илм-фан захматкашларига кенг имкониятлар яратиш баробарида улар олдига янгидан-янги долзарб муаммоларни ҳам кўндаланг қилиб қўяётир. Фақат миллий мустақилликка эришилгандан сўнггина маънавий сарчашмаларимизга ўзликни англаш, қадрлай билиш, миллий ғурур туйғусини тарбиялашда муҳим аҳамиятга молик ижтимоий-маънавий восита сифатида теранроқ қарала бошланди.

Юртбошимизнинг: “Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратилиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди. Биз маънавий кадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий, табиий жараён деб ҳисоблаймиз”.[6,524] тарзида таъкидлагани муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ватанимиз ҳудудида яшаб фаолият кўрсатган ижодкор бобокалонларимиз маънавий меросини ўрганиш ва тадқиқу тарғиб этиш шиддатли тус олди. Айни дамгача бу борада талай салмоқли илмий тадқиқотлар амалга оширилган бўлсада, лекин ҳали ечимини, ишланишини кутаётган масалалар ҳам кам эмас. Жумладан, жаҳон тамаддуни тараққиётига улкан ҳисса қўшган, умумхалқ меросига айланиб улгурган ижодкор аждодларимизнинг адабий мероси бир тарафлама таҳлилу тарғиб қилинди, холос. Шундай гапни ўзидан салмоқли ва бебаҳо адабий мерос қолдирган Хожа Исмат Бухорий ҳақида ҳам айтиш жоиздир.

Миллий истиклол шарофати туфайли адабий асарларни чинакам бадиият тамойиллари асосида ўрганиш имконияти вужудга келди ва Хожа Исмат Бухорий қолдирган асарларга янгича нуқтаи назардан қараш, баҳо беришни даврнинг ўзи тақозо қилаётир. Хожа Исмат ижодига доир биринчи

жиддий илмий тадқиқотнинг А.Мирсафоев томонидан амалга оширилганлигига қирқ йилдан зиёдроқ давр ўтганлиги, шоирнинг эътибордан соқит қолган ва илмий муомалага киритилмаган асарлари топилганлиги назарда тутилса, мазкур диссертация мавзунининг долзарблиги янада аёнлашиб қолади. Айни чоқда шоирнинг қўлимизда мавжуд бўлган қўламдор ва назмининг турли шеърий шаклларида ижод этилган адабий меросини Хуросону Мовароуннахрда яшаган туркигўй шоирлар ижоди билан киёсий ўрганиш Хожа Исмат давридаги адабий жанрлар тараққиётини белгилаш, услуб ва бадиият масалаларини кенгрок ёритиш имконини беради. Хожа Исмат Бухорийнинг темурий ҳукмдору шахзодалар, нуфузли илоҳиёт вакилларига бағишланган, манбаларда қайд этилишича, 90 дан ортиқ қасидаси мавжудлиги, улардан бугунги кунда 81 тасининг қўлга киритилганлиги, шоир билан елкама-елка ижод этган туркигўй сўз санъаткори Саккокийнинг қасиданависликда шўхрат топганлиги фикримизни қувватлантиради.

Хожа Исмат Бухорий ҳаёти ва ижодига доир илк маълумотларни Давлатшох Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”, Алишер Навоийнинг “Мажolis ун-нафоис” тазкираси ва “Мезон ул-авзон” асарларида учратамиз. Шунингдек, XV-XVIII асрларнинг муаррих ва тазкиранависларидан Хондамирнинг “Ҳабиб у-сияр”, Али Тақиуддин Кошонийнинг «Хулосат ул-ашъор ва зубдат ул-афкор», Амин Аҳмад Розийнинг “Ҳафт иқлим”, Абдулло Кобулийнинг «Тазкират ут-таворих», Мирсаид Роқим Самарқандийнинг “Тарихи қасира”, Лутфалибек Озарнинг “Оташқада” асарларида ҳам Хожа Исмат ҳақида айтилган қизиқарли маълумотларга дуч келамиз.¹

¹Давлатшох Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. ЎзФА ШИ, № 53. –Б. 361; Абдурахмони Хомф. Баҳористон. Душанбе: Адиб, 1987. –Б. 37; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 13 том. –Т.: Фан, 1997. –Б. 61; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. –Т.: 2000. –Б.91; Али Тақиуддин Кошоний. Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор. Санкт-Петербург оммавий кутубхонаси қўлёзмалар фонди. Инв. рақ. 321. –Б.70 а; Абдулло Кобулий. Тазкират-ут-таворих. ТожФА ШИ, № 138; Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. ТФАШИ, № 140. –Б.404; Шарафуддин ибн Аълам. Таърихи қасира. СамДУ, № 176502. –Б.38.

Бирок кейинги даврларда қалам сурган муаллифлар Давлатшоҳ Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар ва Али Такиуддин Кошониининг фикр-мулоҳазаларидан ташқарига чиқа олмаган.

Юқорида саналган мумтоз манбаларга мурожаат этган XIX-XX асрларда фаолият кўрсатган шарқшуносу адабиётшунослардан А.Кримский, Ҳерман Вамбери, Ян Рипка, Эхсон Ёршотир, Аҳмад Карамий, Л.И.Климович, Т.Г.Шевченко, И.С.Брагинский¹ каби тадқиқотчилар ҳам Хожа Исмат ҳақидаги ижобий фикр-мулоҳазаларини ёзиб қолдирганлар. Масалан, инглиз шарқшуноси Эдуард Браун “Эрон адабиёти тарихи” асарида Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират-уш-шуаро”сига таяниб, Хожа Исматнинг Хаёлий Бухорий ва Бисотий Самарқандийга устозлик қилганини, Рустам Хурёний, Тоҳир Обивардий ва Бурундук Бухорийларнинг замондоши бўлганлигини эътироф этган.

XX асрга келиб шоир ҳаёт ва фаолиятини ўрганишга доир силжишлар назарга ташланади. Жумладан, С.Айний, Е.Э.Бертельс, А.П.Қаюмов, А.Семенов, А.Мирзоев, Э.Р.Рустамов, В.Абдуллаев, Х.Мирзозода, А.Мирсафоев, А.Жонфидо, Т.Қораев, Р.Воҳидовларнинг ишларини тилга олиш жоиздир².

¹ Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии, –М.: 1956; Крымский А. История Персии, её литературы и дервишеской теософии. –М.: 1914-1917. –С.116; Климович Л.И. Хрестоматия по литературе народов СССР. –М.: 1947; Шевченко Т.Г. Назар дар таърихи адабиёти тохик. –Душанбе: Ирфон, 1966. –Б. 152-170; Зелинский.К.Н. Литература народов СССР. –М.: 1957. –Б. 266; Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы, –М.: “Прогресс”, 1970. –С. 264-270.

² Айниб С. Намунаи адабиёти тохик. –М.: 1926. –Б 77-129; Бертельс.Е.Э. Навои и Джами. –М.: 1965, –С.58; Бертельс.Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды. Издательство восточной литературы. –М.: 1960. –С.360; Бертельс.Е.Э. Литература народов Средней Азии. журн. “Новый мир”. 1939, Н9. –С.279-280; Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века, –М.: 1963, –С. 34; Мирзоев А. Як воқеаи муҳими таърихи дар бораи масъалаи ҳаёти адабии мо “Шарқи сурх”, 1949. №3; Абдуллаев В. Навоий Самарқандда// Улуғ ўзбек шоири. Тўплам, ЎзФА нашриёти, –Т.:1948, –Б.77; Қаюмов А.П. Қўқон адабий муҳити. ЎзФА нашр.,–Т.: 1961. –Б.350; Мирсафоев А. Ходжа Исмат Бухори и его творчества. ДКН. Самарканд, 1971. –С.280; Т. Қораев. Хўжа Исматулло Бухорий. Бух/ДПИ нашриёти. Бухоро 1990. –Б.5; Қораев Т. Навоий ва бухоролик шоирлар “Гулистон”, 1968, № 3, –Б.15; Хожа Исмат Бухорий “Гулистон”, 1970. № 9, –Б.20-21; Р.Воҳидов. XV аср 2-яри XVI аср бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. “Фан”. –Т.: 1983. –Б.66-67; Р. Воҳидов. Хожа Исмат-зуллисонайн шоир. Ёиллардан қолган маънавий ёдгорлик (Илмий мақола, тақриз ва хотиралар тўплами.) Заркалам. –Т.:2006. –Б.21.

Хожа Исматга замондош Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва Хоразмийлар ҳаёти ва ижоди адабиётимизнинг забардаст олимлари томонидан ўрганилган.¹

XX асрнинг 70-йилларида тадқиқотчи А.Мирсафоев Хожа Исмат Бухорий ҳақида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Тадқиқотда Хожа Исмат Бухорийнинг ҳаётий фаолияти, адабий меросининг мундарижаси, даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳолати яхши таассурот қолдирадиган шаклда тадқиқ этилган. Шоир шеърятининг мавзу, ғоя ва образлар олами, уларнинг рамзий моҳиятини илмий ўрганилиши борасида бундай хулосага келиб бўлмайди. Диссертант масалани шўро мафкураси тамойиллари нуктаи назаридан ўргангани боис ишга шундай ёндашиш ва муносабат билдиришга мажбур эди. Буни тадқиқотчининг “шоир шеърятда тасаввуф мавзусини ёритиш имкониятига эга эмасмиз” тарзида таъкидлаб, диссертация фаслларида бирини “Исмаи ижодида дахриёна оҳанглар” тарзида белгилаб олганлигидан равшан кўриш мумкин. Миллий истиқлолимиз яратиб берган кенг имкониятлар, бунинг самараси ўлароқ Хожа Исмаи Бухорий янги девонларининг аниқланиши, айниқса, шоир ва унинг таниқли туркигўй замондоши Саккокийнинг темурийларга бағишлаб қасида жанрида ёзган асарлари, умуман, бадий адабиётга бадиият тамойиллари нуктаи назаридан баҳо бериш заруратининг кун тартибига чиқиши бу улуг мутафаккирлар ижодига янгича ёндашув, асарларини шу йўсинда таҳлилу тадқиқ қилишни тақозо қилмоқда.

Мазкур монография олдида қуйидаги вазифалар қўйилган:

¹ Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века, –М.: Просвещение, 1963. –С.34-137, Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. –Т.: 1968. –101 б, Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги. Тузувчи Эркин Ахмадхўжаев. –Т.: 1987. –131 б, Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат.(Атоийнинг поэтик маҳорати) –Т.: Фан, 1995. –Б.27, Собиров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека. –Душанбе: Ирфон, 1973. –208 с, Сулаймон Ҳ. Ҳофиз Хоразмий шеърятидан. –Т.: Ўз.КПМК нашриёти, 1980. –Б.5, Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Т.: Фан, 1996. –161 б, Ҳаёт васфи/Тахр. Ҳайъати: А. Қаюмов ва бошқалар; Масъул муҳарр. Б. Раҳмонов; Сўз боши Э. Ахмадхўжаевники/Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Атоий, Гадоий. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. –Т.: 1988. –704 б, Vohidov R. Eshonqulov N. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Eng qadimgi davrlardan XVI asr oxirigacha. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi adabiyot jamg'armasi nashriyoti. Toshkent-2006. 528 b.

– XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярмида Мовароуннахру Хуросон адабий муҳиtidaги назмий жанрлар таракқиётига Хожа Исмат Бухорий ва унинг туркигўй замондошлари қўшган ҳиссани ойдинлаштириш;

– Хожа Исмат Бухорий шеърятининг жанрий таркибини тасниф этиш, уларнинг ўзига хос хусусиятларини қиёсий таҳлил жараёнида белгилаш;

– Шоир ғазал ва мусамматларининг жанрий хусусиятларини унинг туркигўй замондошлари шеъряти билан муқоясавий тадқиқ этиш;

– XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярми шеърятидаги услуб мавзуини ўрганиш, Хожа Исмат ва унинг туркигўй замондошлари шеърятининг муҳим услубий жиоларини илмий тадқиқ этиш;

– Хожа Исмат ва Саккокийларнинг Улуғбек Мирзо, Халил Султон сингари темурий ҳукмдорларга бағишланган қасидаларини қиёсий таҳлилга тортиш;

– Хожа Исмат Бухорий шеърятидаги мавзу ва ғояларнинг бадий ифодасини илмлар учлиги (аруз, қофия ва бадеъ илмлари) тамойиллари асосида тадқиқ этиш;

– Хожа Исмат ва унинг замондошлари шеърятини анъанавий аруз вази ва қофия илми тамойиллари асосида ўрганиш;

– Хожа Исмат ва туркигўй Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва Ҳофиз Хоразмийлар шеърятининг бадий бўёқдорлиги, уларнинг ўзига хос санъаткорлик маҳоратини қиёсий ўрганиш.

Диссертация ишининг манбаини 1987 йил Техронда Аҳмад Карамий томонидан нашрга тайёрланган қиёсий девон, шунингдек, Абу Али ибн Сино номидagi Бухоро вилоят кутубхонаси қўлёзмалар бўлимидаги 262 рақамли девон ва Бухоро шаҳридаги Санъат музейи фондида 27784/2 инвентар рақами остида сақланадиган “Девони Хожа Исмат” каби қўлёзмалар ташкил этади. Ўрни-ўрни билан ЎзРФАШИ қўлёзмалар хазинасида сақланаётган 805-х, 1435, 4313-1, 1427, 1042 рақамли девонлар ҳамда диссертация олдида қўйилган мақсад ва вазифалар тақозосига кўра Атоий, Саккокий, Гадоий,

Лутфий ва Ҳофиз Хоразмий асарларининг кейинги тўлдирилган нашрларига ҳам мурожаат қилинди.

Шунингдек:

– Хожа Исмат Бухорийнинг XIV аср охири XV аср биринчи ярмида яшаб ижоб этган улкан зуллисонайн шоир эканлиги Алишер Навоий, унинг Амир Хисрав Деҳлавийга татаббуълар қилганини Нуриддин Абдурахмон Жомий, шоир шеърятининг темурий Шохруҳ саройида катта шухрат топганини Давлатшоҳ Самарқандий ва қатор бошқа тазкиранавислар томонидан эътироф этилгани аниқ ҳамда бирламчи манбалар маълумотлари асосида ёритилди;

– Хожа Исматнинг тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келаётган девонларини таҳлил этиш жараёнида шоир шеърятининг ғазал, қасида, марсия, рубойи, қитъа, фард, муаммо, чистон, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустаод, таркиббанд, таржиббанд, маснавий каби жанр намуналаридан таркиб топганлиги илмий жамоатчиликка маълум қилинди;

– Хожа Исмат Бухорийнинг янги топилган 262 инвентарь рақамли девонидаги шеърлар таҳлил жараёнига тортилиб, ҳаёти билан алоқадор муҳим лавҳалар, жумладан, шоирнинг фарзандлари ҳақидаги янги маълумотлар, ижодкорнинг дилбандларидан эрта ажралиши, айна ҳаётӣй воқеаларнинг шоирнинг шеърятӣ ва дунёқарашига таъсири масалалари синчиклаб ўрганилди;

– Хожа Исматнинг Соҳибқирон Амир Темур, Халил Султон, Улуғбек Мирзолар саройида ижод қилиш билан бирга, сарой ва мадрасада темурийзодалар ҳамда толиби илмларга шеър, аруз, иншо каби қатор фанлардан сабоқ бергани, Халил Султонга шеър санъатини ўргатиб, унинг ҳурматиға сазовор бўлгани, Соҳибқирон Амир Темурнинг дафн маросимида марсия айтгани каби маълумотлар мумтоз манбалар асосида очиб берилди;

– Шоир ҳаётида унинг бошиға тушган ва юқорида эслатилган фожеавий ҳолатлар ижодкорнинг адабий тажрибасида ўчмас из қолдирди, аллома

калами тухфа этган сатрлар ҳамда 2000 мисрадан зиёдрок ҳажмдаги “Иброҳим Адҳам” маснавийсида муҳрланиб қолди.

–Ҳожа Исматнинг Бухорода сақланаётган 27784/2 инвентарь рақамли девонидан бир ўзбекча, уч ўзбекча-тожикча ва ўнга яқин арабча- тожикча муламмаълар қўлга киритилди;

–Ҳожа Исмат шеърляти ҳамда унинг туркигўй замондошлари, Саккокий, Гадоий, Атоий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмийлар асарларидаги уйғун ва ўзига хос қирралар таҳлилга тортилиб, давр шеърлятининг манзаралари ҳақида равшан тасаввур уйғотувчи хулосаларга келинди;

–Мумтоз манбалардаги ишораларга таяниб, Ҳожа Исматнинг Умар Хайём, Хисрав Деҳлавий ва Ҳофиз Шерозийларга пайравлик қилгани аниқланди;

–Ҳожа Исматнинг темурий тождорлардан Шохруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзо, Жаҳонгир Мирзо, Иброҳим Султон, Халил Султон, Бойсункур Мирзо, Жўги Мирзо кабиларга бағишланган қасидаларида асосий мақсад тождорларга маддоҳлик қилиш бўлмай, балки шу жанр имкониятлари доирасида уларни инсоф ва адолатга даъват қилиш, даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маънавий масалаларини ёритиш эканлиги ойдинлаштирилди.

Мавзунинг илмий-назарий янгилигини белгилашда қуйидагиларга эътибор қаратилди:

“Ҳожа Исмат ва туркигўй замондошлари шеърлятининг жанрляри, услуби, бадиияти” тарзида назарий йўналишда қўйилиб, бу забардаст қалам соҳибининг назмий мероси илк марта ўзига замондош бўлган Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий, Лутфий каби туркигўй шоирларнинг шеърляри билан қиёсан ўрганилишининг ўзиёқ унинг мутлақо янги тадқиқот эканлигига далолатдир. Иккинчидан, мавзунинг қўйилишига эътибор бериш зарур деб ўйлаймиз. Унда у ёки бу шоирнинг қайси халққа ёки адабиётга мансублигини исботлаш диққат марказида

тутилмайди. Аксинча, Хожа Исмат ва унинг замондошлари мурожаат қилган жанрлар – тожик ва ўзбек тилидаги шеърлар қиёсан ўрганилиб, ўша сўз санъаткорларининг муайян шеърӣй шакллар тараққиётига қўшган ҳиссасини кўрсатишга алоҳида эътибор қаратилади. Худди шундай гапни услуб ва бадиият ҳақида ҳам айтиш мумкин. Диссертациянинг биринчи саҳифасидан унинг охирига қадар таъкидланган масалага урғу берилишининг боиси ҳам шундадир. Юқоридаги қайдларимиз Саккокийнинг қасидаларига ҳам дахлдордир. Мазкур ишда ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида 7685 инвентарь рақами остида сақланаётган Саккокий девони таркибидаги бир қатор қасидалар илк марта илмӣй истифодага киритилмоқда. Яъни, Хожа Исматнинг Улуғбек Мирзо ва Халил Султонга бағишланган форс тилидаги қасидалари Саккокийнинг ҳозиргача чоп бўлмаган ва юқорида эслатилган кўлзма саҳифаларида қолиб келаётган туркий қасидалари билан қиёсан ўрганилди. Бутун диссертация давомида асосӣй эътиборнинг форсий ва туркий шеърлар қиёсий таҳлилига қаратилганлиги унинг илмӣй-амалий янгилигини белгилайди.

XIV аср II ярми ва XV аср бошларидаги адабий муҳит, шеърӣй жанрлар ташаккули, услуб ва бадиият муаммолари шу давр Мовароуннаҳр адабиётининг йирик зулласонайн вакили Хожа Исмат ижоди мисолида чуқур қиёсий таҳлил этилиб, муайян хулосаларга келинди. Шунингдек, Хожа Исмат Бухорий ҳамда унинг туркиғӯй замондошлари шеърӣятининг жанрлари, услуби ва бадиияти истиқлол даври талаб-тамойиллари асосида илк маротаба яхлит тадқиқот манбаи сифатида белгиланди.

Тадқиқот натижалари бугунги авлоднинг XIV аср II ярми ва XV аср I ярмидаги адабий жараён, унда фаолият кўрсатган ижод аҳли қолдирган бой ахлоқӣй-маънавий, фалсафӣй-маърифӣй қарашлар, адабий жанр, услуб ва бадиият унсурлари ҳақидаги тасаввурини бойитишга, уларда комиллик

фазилатларини чуқурроқ шакллантиришга кўмак беради. Диссертация натижаларидан ўзбек ва тожик адабиётига доир дарслик, қўлланмалар ёзишда, ўрта, ўрта-махсус ва олий таълим талабалари учун маъруза ҳамда махсус курслар ўқишда, турли маънавий-маърифий тадбирлар ташкил этишда фойдаланиш мумкин.

1 БОБ

ХОЖА ИСМАТ БУХОРИЙ ВА ТУРКИГҲЎЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ШЕЪРИЯТИНИНГ ЖАНРИЙ ТАРКИБИ

1.1 Хожа Исмат ҳаёти ва ижодига доир янги маълумотлар

Хожа Исматнинг XIV асрнинг охири ва XV асрнинг I ярми давр Мовароуннаҳр адабий муҳитининг забардаст вакили сифатида улкан маънавий мерос қолдиргани, замон шеъриятининг ўн беш жанрида (Алишер Навоийда ўн олти) қалам сургани ва бу миқдорда маънавий хазина қолдирган ижодкорнинг ҳозирча Мовароуннаҳр адабий муҳитида учрамагани, қадимий зуллисонайилик анъанасини давом эттирганлиги туфайли тадқиқ манбаи сифатида танланди.

Мазкур фаслнинг Хожа Исмат таржимаи ҳолига доир янги маълумотлар саҳифалари билан бошланиши ҳам муайян изоҳга эга. Улуғ шоир ҳақида истеъдодли адабиётшунос, филология фанлари номзоди А.Мирсафоев тадқиқотидан кейин ўтган давр ичида топилган янги маълумотлар уларни умумлаштириш заруратини кун тартибига қўйди.

Тарихий шахс, шоир, олиму уламолар ҳаёт ва ижод йўли ҳақида ишончли маълумотлар берувчи таянч манба уларнинг ўз асарлари эканлиги ҳақида жаҳон шарқшунослиги, адабиётшунослиги эътироф этган ана ўша ҳақиқат ҳам бизни шундай йўл тутишга ундади. Иккинчидан, у ёки бу шоир, тарихий шахс асарларида аксини топган руҳий ҳолатлар (изтиробу

кувончлар) муайян аллома тақдирида содир бўлган ҳаётий-тарихий кайфиятлар тағзаминини очишга ҳам уларнинг ҳасбу ҳолига доир лавҳалар қўмакка келади.

Хожа Исмат – Хожа Фахриддин Исматуллоҳ бинни Масъуд Бухорий XIV асрнинг охири ва XV асрнинг I ярми адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. Шоир таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти ҳақида тарихий-адабий манбаларда у ҳаёт бўлган даврданоқ ижобий фикрлар ва қимматли маълумотлар баён этила бошланган эди.

Хожа Исмат ўз замонасининг салоҳиятли ижодкорларидан бўлгани боис, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ҳам диққатини тортган. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” ва “Мезон ул-авзон” асарларида бу зуллисонан шоир шахсияти ҳамда ижодига юқори баҳо бериб, унинг истеъдоди ва нодир қобилияти борлигини алоҳида урғу билан таъкидлаган. Жумладан, “Мажолис ун-нафоис”да ўқиймиз: “Хожа Исматулло Мовароуннаҳр бузургзодаларидандур. Зоҳир илмин такмил қилғондур. Ғоят хуштабълигининг ўзини шеърға мансуб қилиб, девони машхур бўлди... Хожанинг қабри Бухорода ўз ҳужрасидадур”[78,14].

Абдурахмон Жомий ҳам ўзининг “Баҳористон” асарида Хожа Исмат ҳақида қуйидаги маълумотни ёзиб қолдирган: “...Ва дигаре Хожа Исмати Бухороист. Ва вай дар ғазал татаббуъи Хисрав мекунад”¹[47,123]. Қўринадики, Абдурахмон Жомий Хожа Исматнинг баъдий ижод бобидаги салоҳиятини биргина ишорада–Амир Хисрав Дехлавий ғазалларига татаббуъ қилишга журъат этганлигида қўради. Шу парчага доир, профессор Аълохон Афзаҳзод тарафидан берилган изохда ўқиймиз: “Хожа Исмати Бухороб–шоири машхури ғазалнависи асри XV, ки дар байни солҳои 1425-1436 аз олам гузаштааст”²[47, 156]. Иқтибосда келтирилган саналар баҳсталабдир.

¹ Форсий парчаларнинг таржимаси ишмизнинг илова қисмида берилади. Бундан кейинги саҳифаларда ҳам шу тартибга амал қилинади ва тегишли матндан кейин 1-И, 2-И, 3-И ва ҳоказо ишорати қўйиб борилади.

² 2-И.

Унда шоир яшаган даврининг XV аср дейилиши тўғри эмас. Юқорида таъкид этганимиздек, Хожа Исмат XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярмида яшаб фаолият кўрсатган.

Кўздан кечирган манбалар маълумотига таяниб айтиш мумкинки, Хожа Исмат Бухорий 1365-1375 йиллар оралиғида Бухоронинг Хожа Масъуд номли машхур хожазодаси оиласида таваллуд топган. Унинг отаси ўз даврининг фозил инсони бўлган. XX асрда чоп этилган бир қатор ишларда Хожа Исматнинг таваллуди ҳақидаги сана (840 хижрий, 1437 милодий йил) айнан такрорланади [117,74]. Бироқ уни инкор этувчи фикрларга ҳам дуч келамиз. Масалан, “Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҲик” да “таваллуд топган йили маълум эмас”[116, 544], тарзидаги таъкидни ўқиш мумкин. Абдулло Кобулийнинг “Тазкират ут-таворих” асаридаги ишораларга таянган адабиётшунос А.Мирсафоев Хожа Исмат Бухорий вафотини 1437 йил 22 декабрь тарзида белгилайди. Келтирилган рақамга проф. Х. Мирзозода ҳам фикрдошлик билдиради ва “Тарихи адабиёти тоҲик” дарслигида ўша рақамни қатъият билан ўқувчиларга тақдим этади[68,115].

Ёшлигидан зехни жуда ўткир, қобилияти ниҳоятда баланд бўлганлиги ва маърифатпарвар хонадонда туғилиб, тарбиялангани туфайли Хожа Исмат ниҳоятда зукко, хушчақчақ, ширинсухан, таъби нозик, диди ўткир, фозил киши бўлиб камолга етади. Сўз санъатига майл ва рағбат пайдо қилганлиги тез кўзга ташланади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, дастлабки саводини оила муҳитида, диний ва дунёвий билимлар соҳиби бўлган отасидан олган Хожа Исмат кейинчалик таҳсилни Бухоро мадрасаларида давом эттиради. Даврининг зоҳирий ва ботиний билимларини пухта эгаллаб, етук шоир сифатида вояга етади. Унинг номига қўшилиб ёзиладиган “хожа” сифатловчиси ҳам шоирнинг ўз замондошлари ўртасида “хожагон” тариқатининг балоғатга

етган солики (кейинчалик муршиди) макомида довруғ таратганлигидан далолат беради.

XV асрнинг энг таниқли тазкиранавис олими ва шоири Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» китобида Хожа Исмат ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Бузургзода, фозил ва билимдон киши эрмиш, насаби Жаъфар ибн Абу Толибга...уланади. Хожа Исматуллонинг боболари Бухорода улуг ва фозил кишилардан эканлар. Отаси Хожа Масъуд Бухоро зодагонлари жумласидандир. Хожа Исматулло ана шундай зотлигига қарамасдан, шоирлик шеvasида–хоҳ қасидагўйлик ва ғазалиётда, хоҳ маснавий ёки муқаттаъотда ва хоҳ бошқа услубларда бўлмасин, маълум, машхур ва моҳирдир[98,147]. Исмат Бухорий ҳақида самимий мулоҳазаларни давом эттирган тазкиранавис унга бағишланган ўн икки мисрали маснавийсида шоир вафотига ишора байтни афсус билан битиб қолдирган:

Деги Исмат дар суҳан аз Ҳўш рафт,

Ошиқонро қавли ў аз гўш рафт [115,544].

Юкоридаги байтни ўзбек тилига ўтирган Сулаймон Раҳмон уни мана бу маънода ўзбек китобхонига тақдим этган:

Қайнади Исмат дили чашма мисол

Сўзлари ошиқларини қилди лол [97,147].

Аслиятдаги “Ҳўш”–қайнамок сўзини назарда тутган мутаржим байтни мутлақо тескари мазмунда ўзбекчалаштиради. Тазкира муаллифининг Хожа Исмат вафотини “сўз қозонининг қайнашдан қолгани” ибораси билан баён этгани, “ишқий ифодаларининг ошиқлар дилидан ўрин ололмаётганлиги”дан шикоят қилгани ҳолда Сулаймон Раҳмон уни “чашмадай қайнади”, “ошиқларини лол қилди” тарзида талқин этади.

Хожа Исматнинг Мовароуннаҳр адабиётида тутган ўрнини унинг замондоши Бурундук Бухорийнинг қуйидаги байтидан равшан кўриш мумкин:

Гарчи Бухорода ошди Хожа Исмат шуҳрати,
Созки, Хуросонда йўқдир Хожа Исмат исмати [98,153].

1413 йилда вафот этган Бурундук Бухорийга ватандошининг кейинги ижоди ва унинг замондошлари томонидан бутун Мовароуннахру Хуросонда кенг эътироф этилганининг гувоҳи бўлиш насиб этмади.

Хожа Исмат Бухорий темурийлар даври шоири сифатида хорижий шарқшунос олимлар эътиборидан ҳам четда қолмаган. Чех олими Ян Рипка, венгер шарқшуноси Ҳерман Вамбери, Эрон адабиётшунос олимлари Эҳсон Ёршотир, Аҳмад Карамий, рус олимлари А.Кримский, Л.И.Климович, Т.Г.Шевченко, И.С.Брагинский каби тадқиқотчилар шоир ижодидаги муҳим жиҳатларга эътибор қаратдилар.

Инглиз шарқшуноси Эдуард Браун “Эрон адабиёти тарихи” асарида Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират-уш-шуаро”сига таяниб, Хожа Исматнинг Хаёлий Бухорий ва Бисотий Самарқандийга устозлик қилганини, Рустам Ҳурғаний, Тохир Обивардий ва Бурундук Бухорийларнинг замондоши бўлганлигини эътироф этган.

Ҳерман Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи” асарида: “Бу зот ҳам Султон Халил, ҳам Улуғбекнинг сарой шоири эди. Улуғбекка аруз илмини ўргатди” [38,73],—деса, Салоҳиддин Тошкандий “Темурнома” асарида “Амир Темурнинг муборак жасадларини Самарқандда дафн этилишида Хожа Исматулло бу марсияни айтиб, тўралар бирла ахийлар йиғлар эди”[102, 327],¹ тарзидаги маълумотини далил билан келтиради.

XX асрга келиб шоир ҳаёт ва фаолиятини ўрганиш анча авж олди. Жумладан, С.Айний, Е.Э.Бертельс, А.П.Қаюмов, А.Семенов, А.Мирзоев, Э.Р.Рустамов, В.Абдуллаев, Х.Мирзозода, А.Мирсафоев, А.Жонфидо, Т.Қораев, Р.Воҳидовларнинг ишларини тилга олиш жоиздир.

Филология фанлари номзоди А.Мирсафоев ўз тадқиқотида Хожа Исмат Бухорийнинг бир қатор девонларини илмий истифодага киритган бўлса-да,

¹ Марсия матни учун қаранг! 3-И.

унинг эътиборидан четда қолган қўлёзмалар ҳам кам эмас. Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонасининг шарқшунослик ва ўлкашунослик бўлимида 262 рақами остида сақланаётган “Аввали зухури дувўми Хожа Исмат” номли девон шулар жумласидандир. Ушбу тўпламни XX аср бошларида Шароф исмли номаълум бир маърифатпарвар шахс кутубхонага тухфа этган. Буни китоб бошидаги муҳрдан билиб олиш мумкин. Уни хаттот Хожа Шамсуддин Муҳаммад томонидан насталиқ хатида китобат қилган. Китобат йили номаълум бўлиб, ҳажми 81 варақдир. Шоирнинг шу девонидан унинг 397 ғазали жой олган ва улар 2167 байтни ташкил этади.

Тўплам таркибидаги ғазалларда шоирнинг руҳий кайфияти ва ҳаёт-фаолиятини ёрқин ифода этадиган қизикарли маълумотлар жуда кўп. Айниқса мазкур девон таркибидаги уч ғазал шоир-ибратли ҳаёт йўлининг баъзи бир қирраларига ойдинлик киритиши мумкин. Биринчи ғазал:

Гар бар симу тўхфа айшат ба дил хон мебарад,

Мўр ҳам зи пой малах айши Сулаймон мебарад”[27, 58 а].¹

Матлаъи келтирилган етти байтли ушбу ғазалда қўлланилган айрим ишораларнинг тағмаъноларига эътибор қилинса, Хожа Исмат учун моддий бойликлардан кўра маънавий неъматларнинг устун турганлиги аёнлашади. Аслида бундан бошқача манзарани тасаввурга сиғдириш қийин. Нақшбандия тариқати ва уни асослаган Хожа Баҳоуддин каби етук пирларнинг ватани бўлган шариф Бухорода балоғатга етган шоирнинг бу тариқат талабу тамойилларидан четда туриши асло мумкин эмас эди.

Симу зар ва қимматбаҳо тухфалар олишдан юрак жонланади. Аммо, тухфани фарқлай ва қадрлай билиш ҳам олий фазилат. Байтнинг иккинчи сатри негизини “чумолининг тухфаси чигиртканинг бир оёғидир” ҳикмати ташкил этади. Чиндан-да меҳнаткашлик ва ҳалоллик рамзи бўлган чумолининг ушбу тухфаси Сулаймон наздида энг олий тухфадир. Оламни

¹ Ғазалнинг тўлиқ матни ва унинг таржимаси учун қаранг! 4-1.

нурафшон қилишга қодир бўлган қуёш ўзлигини Сенинг (худонинг) мавжудлигинг туфайли танийди. Унинг бевақт ботиши эса бемаҳал мангу уйқу билан тенгдир. Солик бундай табиий жараёни ҳамisha ёдда тутмоғи, “Биру Бор”нинг туҳфаси (берган неъмат) доирасида яшамоғи лозим. Ҳазалнинг кейинги байтларида воқеалар самодан ерга қараб ҳаракат қилади. Ошиқ ва ишқ, унинг изтироблари уйғотган ҳижрон ҳамда у туфайли тўкилган кўз ёшлари дур доналаридек этакларни тўлдиради. Аслида сидқий ошиқ учун бундан-да улуг туҳфа йўқ. Равшан бўлаётирки, Хожа ҳазратлари учун ишқдан қимматлироқ туҳфанинг бўлиши мумкин эмас. Шеърдаги тасвирга кўра, Иброҳим Султон саховатли бўлишни қуёшдан ибрат олган. Ҳазалнинг мактабида шоир таржимаи ҳолига доир ишоралар пинҳона бадий ифодасини топгандай назарга ташланади. Ҳимматни ўз турмуш тарзига айлантирган Хожа Исмат чинакам лутфу қарамни Иброҳим Султондан кутади. Келтирганимиз шеър қаторларининг тағмаёноларига эътибор қилинса, Улуғбек Мирзонинг иниси Иброҳим Султон айна пайтда Хожа Исматнинг қуёви бўлганлигига ишора кетгандай туюлади. Бундай ҳулосага келишда синчков шеърхонга қуйидаги икки ҳазалдаги ишоралар ҳам қўмакка келади:

Маҳлиси амнист, кори айш соз¹ бар мурод,

Парда аз рўй сўй бода мебояд кушод”¹[27,43а], матлаъи билан бошланадиган ушбу иккинчи ҳазал, юқорида таҳлилга тортганимиз шеърнинг мантикий давоми бўлиб кўринади. Мисраларда ишқу ошиқлик, шаробу майпарастлик билан ёнма-ён равишда шоир ўз таржимаи ҳолидаги аянчли бир нуқтани бадий ифодалаб беради. Қизининг оиласида фарзанднинг дунёга келмаганлиги унинг барбод бўлишига олиб келгандай манзарага дуч келингандай бўлади. Бу шеърда ҳам шоир Иброҳим Султондан марҳамат кутади. Бунга ўхшаш қатор мусибатлар Исмат Бухорийга қучли руҳий таъсир

¹ Ҳазалнинг тўлиқ матни ва унинг таржимаси учун қarang! 5-1.

кўрсатади ва у Самарқандни тарк этиб, Бухорога қайтади. Шоирнинг гўшанишинлик ихтиёр этишига шу оилавий қўнгилсизлик ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Хожа Исмат ҳақида маълумот берувчи адабий-тарихий манбалар¹нинг гувоҳлик беришига кўра, Улуғбек Мирзо шоирни Самарқандга, ўз саройига даъват этади. Бу даъват бир неча марта такрорланишидан қатъий назар аламзада ота юрагидаги кекни унутолмайди ва Самарқандга қайтиб бормайди.

Девондаги мана бу ғазал ҳам Хожа Исмат таржимаи ҳолига доир ишораларни акс эттирганлиги билан аҳамиятлидир. Унда тўрт фарзандидан бевақт ажралган бахтсиз отанинг қалб изтироблари ўз ифодасини топган:

Чун дар ғами танҳо² умре ба сар овардам,

Кардам сафару бозаш айши назар овардам³[27, 32 б³].

Юқоридаги ғазалнинг тўртинчи ва бешинчи байтларида шоирнинг дарвишликни ихтиёр этишига боис бўлган сабаблар ўз ифодасини топган. Уларда акс этирилишича, шоир беш фарзанд – бир киз ва тўрт ўғил кўрган. Қизининг бахтсизлиги етмаганидек, тўрт ўғил ҳам кетма-кет бу фоний дунёни тарк этган. Ушбу ғазал кўчирилган варақнинг хошиясида хаттот томонидан изоҳ берилиб, унда Хожа Исматнинг Фатхуллох, Жўра, Бек, Ниёз исмли ўғиллари бўлганлиги таъкидланади. Таҳлилга тортганимиз девондан ўрин олган қуйидаги мисраларда ҳам шоирнинг ўзи юқоридаги аччиқ ҳақиқатни катта дард билан ифодалаб қолдирган:

Ҳайф шуд, ки шабҳо⁴ рўзхо бо рақиб,

Бода нўшиву Бек, Хўра, Ниёз⁵ ёдам...⁴ [27, 17 б].

Хожа Исмат ҳаёти ва ижодига доир қўлга киритилган яна бир янги манба Бухоро шаҳридаги Санъат музейи кутубхонаси фондида 27784/2 инвентар

¹ Д. Самарқандий. Тазкират-уш-шуаро. ЎзФА ШИ, № 53. 361б., А.Т. Кошоний. Хулосат ул-ашъор ва зубдат ул-афкор. Санкт-Петербург оммавий кутубхонаси қўлёзмалар фонди. 321 рақ. В.72а.

² Ғазалнинг тўлиқ матни ва унинг таржимаси учун қаранг! 6-1.

³ Тегишли адабиётга ишора (код) даги “б” ҳарфи манбанинг бетини эмас, балки қўлёзма варағининг “б” қисми саҳифасини билдиради. Айни таъкид “а” ҳарфига ҳам тегишли.

⁴ Парча таржимаси учун қаранг! 7-1.

раками остида сақланидиган қўлэзмадир. Девон кўчирилган сана ҳижрий 1280 йил. Котиб Абулқосим ибн Ҳожимуҳаммад. Қўлэзма ҳажми 220 варақ. Ўлчами 14,5 смга 25,5 см. Девоннинг муқоваси қизил рангли чармдан ишланган. Уни саҳхоф Нуриддин анъанавий шарқона услуб (1а-1б, 2а-2б) да насталиқ хатида кўчирган.

Девон бошида Алишер Навоийнинг бир форсий рубойиси ва бир туркий ғазали ҳамда Абдурахмон Жомийнинг 32 шеъри келтирилган. Шундан кейин Хожа Исмаат ғазаллари бошланади. Девондан шоирнинг 383 та ғазал, 36 та фард, 15 та рубойи, 30 та мусаммат ҳамда 56 та қасидаси жой олган. Ушбу девонда кузатиладиган яна бир муҳим янгилик сифатида унинг таркибида бир ўзбекча ва уч ўзбекча-тожикча (муламмаъ) ғазалларнинг киритилганлигини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, девондан шоирнинг ўнга яқин тожикча ва арабча ширу шакарда ёзилган шеърлари ҳам ўрин олган.

Девоннинг ўзига хос яна бир асосий хусусияти шу бўладики, шеърий мажмуа вақф қилинган бўлиб, уни кўпайтириш ва сотиш қатъиян ман қилинганлигидан далолатдир. Фикримизнинг далили сифатида девон хотимасида муҳрланган ушбу маълумотларни келтиришни лозим кўрдик:

“Дар таърихи шуҳури Химодиул-аввал, сана 1323 будки, вақф кард ин китоби Ҳазрати Хожа Исмаат аллайҳир-рахмаро Носирбой валади Ҳохи Қобил дар хивори Ҳазрати Хожа Исмаат аллайҳир-рахма, Худованд макбул гардонанд”.¹

Хуллас, шоирнинг кексалик даврида битилган аксарият шеърий намуналардан таркиб топган ушбу девон унинг аччиқ ҳаёт лавҳаларидан маълумотлар беради ва буларни чуқурроқ тадқиқ этишни талаб этади.

Хожа Исмаатнинг ижод намуналарини АҚШнинг Филадельфия, Россиянинг Санкт-Петербург, Тожикистоннинг Душанбе, Туркиянинг Истамбул каби шаҳарларнинг музей ва кутубхоналарида учратиш мумкин.

Яқинда Хожа Исмаат девонининг қиёсий Техрон нашрини қўлга киритишга муяссар бўлганимиз боис ўша тўплам таркибида келган

¹ Парча таржимаси учун қаранг! 8-1.

шеърлардаги ишораларга таяниб, шоирнинг таржимаи ҳолига доир айрим қайдларни баён этишни лозим топдик. Девон Эрон адабиётшунос олими Аҳмад Карамий томонидан “Толоркитоб” нашриётида 1987 йилда минг нусхада чоп этирилган. Китобнинг умумий ҳажми 590 саҳифа бўлиб, насталиқ хатида Али Удённий томонидан китобат қилинган. Девон ношири сифатида Аҳмад Карамий унга йириккина сўзбоши ёзган. Муаллиф Хожа Исмаи шаҳси хусусида тўхталиб, уни илоҳий-ирфоний арбоб, ориф ва пок инсон сифатида таърифлайди. Жумладан, шоирнинг шажарасига доир билдирилган мулоҳазалар ҳам катта қизиқиш уйғотади. Аммо олимнинг барча фикрлари ҳам янги эмас. Улар Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», “Мезон ул-авзон” ва яна бир қатор тазкира, тарихий асарларга таяниб ёзилган. Шу маънода Аҳмад Карамий мумтоз манбалар маълумотларини назардан ўтказиб яхлит хулосалар сифатида уларни китобхонга тақдим этади. Айниқса, унинг Хожа Исмаи адабий услубига доир фикр ва мулоҳазалари алоҳида таҳсинга лойиқдир. Муҳаққиқ Хожа Исмаининг форсий шеъриятида Хожа Ҳофиз ғазалиётидаги рангинликни, Шайх Саъдий шеъриятидаги юқсак панду ҳикмат руҳи баланд эканлигини урғу билан таъкидлайди. Хожа Исмаи девонларининг турли нусхаларига мурожаат қилган Аҳмад Карамий ўша манбаларда ўзи дуч келган ишораларга таяниб, Хожа Исмаининг Бухоронинг маърифатли хонадонлардан бирига мансублигини, унинг Халил Султон саройида улуғ мартабаларга сазовор бўлганлиги ва вафотига оид қайдларни баён этади.

Таъкидлаш жоизки, Аҳмад Карамий девон сўзбошисига Алишер Навоий томонидан «Мовароуннаҳр бузургзодаси» сифатида эътироф этилган истеъдод соҳибининг барча асарларини киритган эмас. Жумладан, мумтоз манбаларда зулнисонин ижодкор сифатида эътироф этилган Хожа Исмаининг туркий шеърияти мутлақо четлаб ўтилган. Шундай бўлса-да, шоир форсий шеърларининг Эрон наҳрида саккиз жанрга мансуб ўн икки ярим минг мисрага яқин асарларнинг жамғарилганлиги жуда аҳамиятлидир.

Хожа Исмат адабий мероси ҳақида маълумот берувчи мумтоз манбаларда шоир қалами тухфа этган асарлар умумий ҳажмининг 10 минг байт атрофида эканлиги айтилади [57,70 а]. Эрон нашридаги рақам эса ўша тахминларнинг ҳақиқатга яқинлигидан далолат беради.

Девондаги шеърларнинг каттагина қисмини (79 та) қасидалар ташкил қилади. Уларда Оллоҳнинг ҳамди, Жаноби расули акрам, амирал мўъминин Али ибн Абу Толиб наъти (Муҳаммад пайғамбарга аталган наът қасида иккита, бири қасидалар қисми ўртасида ва иккинчиси эса ғазалиёт қисми бошида жойлаштирилган) ва йирик олиму фузало ҳамда тарихий шахслар улуғланади. Қасидалар ҳам ғазаллар сингари алифбо сирасида берилган. Айниқса, шоирнинг Мирзо Улуғбек, Шохруҳ Мирзо, Жаҳонгир Мирзо, Халил Султон, Иброҳим Султон, Мирзо Бойсунқурларга бағишланган қасидаларида олға сурилган ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масалалар ўзининг мушоадаларга бойлиги билан ажралиб туриб, Хожа Исмат бадий маҳоратининг баландлигидан дарак беради. Девоннинг “Қасидалар” қисми Оллоҳ ҳамди билан бошланиб, 108 байтни ташкил этади. Ҳажм жиҳатдан ундан кейинги йирик иккита 78 байтли қасида темурийзода Мирзо Улуғбекка бағишланган. Расули акрам (с.а.в.)га бағишланган ҳажм жиҳатидан энг кичик, 11 байтли қасида дебоча тарзида ғазалиёт қисмида берилган. Қасидалар таркибида нафақат амирзодалар, балки, Балх ва унинг ислом мулки, мадраса васфи, тавҳид, дин ва давлат арбоблари (Хожа Порсо, Хожа Зангишоҳ кабилар) мадҳ этилган парчалар ҳам учрайди. Шунини эътироф этиш жоизки, шоир девонининг Техрон нусхасидан жой олган қасидалар ЎзРФАШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 1435 рақамли девон таркибидаги қасидалардан анча кўпдир.

Девонда қасидалардан ташқари 446 та ғазал, 5 та мусаммат, 2 та таркиббанд, 5 та китъа, 53 та рубоий, 18 та фард ва 1 та баҳри тавил (“Гулшани адаб”да берилган баҳри тавил намунаси эмас) ўрин олган. Эрон нашрининг ношири, профессор Аҳмад Карамий бизга номаълум сабабга кўра

Хожа ҳазратларининг тўртта қасидасини китобнинг мусамматлар бўлимида жойлаштирган. Фикримизча, олим мазкур қасидаларнинг ғоявий йўналиши илоҳиётга бағишланганлигини назарга тутган кўринади. Навбатдаги икки таркиббанд шаклан мустазодни, мазмунан қасидани эслатади. Дастлабки 3 бандли таркиббанд Султон Халилга бағишланган бўлиб, жами 38 байтдан иборат. Оллох, пайғамбар ва унинг чорёрларига бағишланган беш қисмли таркиббанд эса 136 байтни ташкил қилади.

Қасидаларнинг энг кўп миқдори Халил Мирзога (40 та) бағишланган. Мирзо Улуғбекка аталган қасидалар ҳам (13 та) салмоқлидир. Шунингдек, Иброҳим Султонга 4 та, амирзода Жўги ва Хожа Порсоларга 3 тадан, Ҳазрати Али ва Хожа Зангишоҳларга 2 тадан; парвардигор, расули акрам, Тавҳид хусусида, Яхё Мағисуддавла, Балх ва ислом мулки васфида, мадраса васфида, Хожа Лутфуллох, Шодимулк оқо (Халил Султоннинг хотини), Шохрух мирзо Курагоний, амирзода Бойсункур, амирзода Яхё ва Муҳаммад Жаҳонгир кабиларга биттадан, ҳаммаси бўлиб, 12 та қасида бағишланган. Мирзо Улуғбек ва Халил Султонга бағишланган икки намуна билан “Гулшани адаб”да берилган қасидалар солиштирилганда, ҳар иккаласи Душанбе нашрида номукамал берилгани ва улар кимга аталгани таъкидланмаганлиги аниқланди. Чунончи, Мирзо Улуғбекка бағишланган 77 байтли қасидадан 11 байт, Халил Султонга бағишланган 42 байтли қасидадан эса 17 байт қисқартириб берилганлиги маълум бўлди.

Тахаллус ишлатиш борасида Хожа Исмат қиёсий девонидаги пайғамбар расули акрам ва Мирзо Улуғбекка аталган қасидаларида, шунингдек, Халил Султонга бағишланган жами 40 қасиданинг 34 тасида Носирий, қолган барча қасида ва ғазалларида Исмат тахаллусини ишлатган.

Хожа Исмат девонининг “Техрон” нусхаси шоирнинг қолган барча девон нусхаларига нисбатан мукаммалидир. Аммо бу девон шоирнинг бутун меросини ўзида қамраб олмаган. Бунга сабаблар талайгина:

Биринчидан, Аҳмад Карамий шоирнинг туркий тилдаги ғазалиётини четлаб ўтган.

Иккинчидан, Хожа Исматнинг 1035 байтдан иборат бўлган “Иброҳим Адҳам” илоҳий-ирфоний маснавийси ушбу девондан жой олмаган. Қолаверса, шоир девонларининг турли қўлёзма нусхаларини синчиклаб, шунга амин бўлдикки, Хожанинг нафақат туркий ғазаллари, балки бошқа тўпламлардан ўрин олган сара ва нодир баъзи форсий ғазаллари, рубойлари ҳам девондан ўрин олмаган.

Учинчидан, Хожа Исматуллонинг Соҳибқирон Амир Темурга бағишлаб ёзган марсияси ҳам ушбу девонда кўзга ташланмайди.

Тўртинчидан, профессор Аҳмад Карамий кириш мақоласида ўзи мурожаат этган шоир девони нусхалари ҳақидаги маълумотни мутлақо четлаб ўтган. Модомики, мазкур нусха қиёсий нашр экан, унда мурожаат қилинган нусхалар, уларнинг ҳозирда сақланаётган жойи каби зарурий маълумотлар кўрсатилмоғи лозим эди. Эслатилганлардан қатъий назар Хожа Исмат девонининг Эрон нашри ҳажм борасида унинг дунё кутубхоналарида (каталогларнинг маълумотларига кўра шоирнинг мажмуалари жаҳоннинг йигирмадан ортиқ шаҳарларида сақланмоқда) мавжуд қўлёзмаларининг энг мукаммали сифатида аҳамиятлидир.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Хожа Исматнинг ҳозирга қадар тадқиқотчилар назаридан четда қолган, Бухоро шаҳри кутубхоналарида сақланиб келинаётган икки қўлёзма девони ва Эрон нашридаги шеърларни синчиклаб ўрганиш натижасида шоир қалами туҳфа этган асарлар миқдори тўққиз минг байтга яқинроқ эканлигига гувоҳ бўлдик. Бу нисбий миқдор, албатта. Мумтоз манбаларда [57,72 а] Хожа Исмат шеърларининг ҳажми ҳақида ўн минг байт тарзидаги маълумотларга дуч келинади. Шунингдек, девонлардаги шеърлар таҳлили натижасида шоирнинг ўзбек тилида иншо этилган ғазалларига дуч келиш билан бирга, бир қатор ғазалларида унинг оилавий ҳаётига доир янги маълумотлар қўлга киритилди. Буларнинг барчаси

Хожа Исмат Бухорийнинг ўз даврида донг таратган забардаст зуллисонайн шоир эканлигидан далолат беради.

1.2. XIV аср II ярми ва XV аср I ярмида назмий жанрлар тараққиёти ва Хожа Исмат шеърляти

Хожа Исмат Бухорий ва унинг туркигўй замондошларининг ҳаёти ва ижод йўли Темур ва темурийлар ҳукмронлиги йилларида тўғри келади. Бу саналар Ўрта Осиё халқлари ҳаётида катта аҳамиятга эга эди. Бу даврда муайян сиёсий ихтилофларга қарамасдан бадиий адабиёт, тарих, меъморчилик, фалакиёт, фикҳ ва қатор дунёвий фанлар ривожланди.

XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг авваларида ўзбек ва тожик халқлари маданий ҳаётида энг сермахсул жараён бошланди. Дарҳақиқат, бу даврга келиб ҳам ўзбек, ҳам форс-тожик адабиётида катта сифат ўзгаришлари вужудга кела бошлади. Адабиётимиз тарихида Атоий, Саккокий, Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Гадоий, Хожа Исмат сингари соҳир қалам соҳиблари минглаб шеърят ихлосмандларининг бадиий завқини қондира оладиган асарлар яратдилар.

Таъкидлаганимиздек, XIV асрнинг охири ва XV асрнинг I ярми адабиётида аввалдан қўлланилиб келинган шеърый шакллар такомиллашди, янги адабий жанрлар пайдо бўлди. Олдинги юзйилликларда бўлгани каби мазкур давр адабий ҳаётида ҳам назм насрга нисбатан катта мавқега эга эди.

Бу давр ўзбек мумтоз адабиёти учун ўзига қадар шаклланган Шарқ халқлари адабиёти илғор анъаналарини теран ўрганиб камол топтирган, аини чокда кейинги боскич ижод аҳлига мактаб бўларли адабий мерос қолдирган муҳим жараён бўлди.

Таҳлил этилаётган йилларга қадар ва ундан кейин ҳам Абу Абдулло Рўдакий, Абулқосим Фирдавсий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳоконий, Низомий Ганжавий, Салмон Соважий, Хусрав Деҳлавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий ва Камол Хўжандий сингари Шарқнинг буюк сўз

усталари асарлари турли халқ вакиллари томонидан севиб ўқилар, Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа юртларнинг котиблари томонидан китобат ва таржима қилинар, мусаввирлари томонидан асарлари миниатюралар билан зийнатланар, тазкираларда бу улкан истеъдод соҳиблари ҳақида маълумотлар бериларди[65,175-190]. Бир сўз билан айтганда, Марказий Осиё халқлари маданияти ана шундай умумадабиёт нашидаларидан баҳра оларди. Шулар замирида туркий адабиёт ҳам аста-секинлик билан ўзининг шакл ва мазмун тароватини кўрсата бошлади, давлат аҳамияти даражасига кўтарилганига қадар анча мураккаб йўлни босиб ўтди.

Профессор Н.Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида XIV асрдан XVII асргача бўлган адабий жараёндаги назмий жанрлар ҳақида сўз юритиб, шеърят бадий ижодиётнинг етакчи ҳили бўлиб, айниқса, ижод аҳли ўртасида ғазал жанрида намуналар яратишга кенг аҳамият берилгани ҳамда ғазал мусиқа санъати билан узвий алоқада тараққий этиб, куйга солинганлиги ҳақида маълумот беради[65,175-190].

XIV аср охири ва XV аср бошида бадий адабиёт икки тилда давом этди. Профессор Р.Воҳидов ўринли таъкидлаганидек, “Бу даврга келиб бадий адабиётнинг жанр ҳудудлари кенгайди, образ ва ғоялар дунёси бойиди. Бундай мислсиз ривожу равнақнинг бош омилларидан бири, шубҳасиз, ўзбек ва форс-тожик адабиётлари ўртасидаги адабий алоқа ва ўзаро таъсир ҳисобланади”[39,7]. Жумладан, маликул калом Мавлоно Лутфий девонидан **ғазал, қитъа, туюк, фард, рубой**; Мавлоно Гадоий девонидан **ғазал, қасида, мустазод, қитъа**; Мавлоно Саккокий девонидан **ғазал ва қасида**; Мавлоно Атоий девонидан **ғазалларнинг ўрин олганлиги** давр адабий ҳаётининг манзараларидан дарак беради. Таъкидлаш жоиз, юқорида номлари тилга олинган ижод аҳли қолдирган маънавий меъроснинг бугунга қадар тўла топилмаганлиги жанрий маҳдудликка сабаб бўлган бўлиши мумкин. Бироқ кейинги йиллардаги изланишлар айти соҳага ҳам

тахрир киритди. Ҳофиз Хоразмий меросининг топилиши, унинг икки китоб шаклида ўқувчиларга тақдим этилиши ва мазкур мажмуаларнинг **ғазал, мухаммас, мустазод, таркиббанд, таржиъбанд, қитъа, рубоий** каби жанр намуналаридан таркиб топганлиги ҳам фикримизга далил бўла олади. Худди шундай гапни Хожа Исмаил девонларидан жой олган **ғазал, қасида, марсия, рубоий, қитъа, фард, муаммо, чистон, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустазод, таркиббанд, таржиъбанд, маснавий** каби жанр намуналари хусусида ҳам айтиш мумкин. Равшан бўлаётирки, XV асрнинг I ярмидаги жанрлар миқдоридagi ўзгаришлар сезиларли даражада ривожланган. Алишер Навоий эса “Ҳазойин ул-маоний”да уларнинг миқдорини ўн олтига етказди. Бу давр ўзбек ва форс-тожик адабиётида назмнинг ғазал, қасида, қитъа ва рубоий каби жанрлари етакчилик мақомида бўлди.

Зикри ўтган юзйилликда фақатгина туркий адабиётга тааллуқли бўлган ва шеърхонга кўпроқ бадиий завқ бағишлайдиган туюқ жанрининг вужудга келиши муҳим аҳамият касб этади. Форс-тожик ва ўзбек мумтоз адабиётларида мазкур жанрнинг шаклланиши, тараққиёт босқичлари, ўрганилиши хусусида профессор Б.Валихўжаевнинг махсус мақоласида атрофлича мулоҳаза билдирилади [37,148-151]. Адабиётшунос Н.Маллаевнинг маълумотига кўра, дастлабки туюқ намунаси туркий адабиётда XIV аср шоири Бурҳониддин Сивосий девонида учрайди [64, 216].

Мазкур даврда ўзбек тилида сермахсул ижод қилиб шуҳрат топган ва турли назмий жанрларда қалам тебратган шоирларга Ҳофиз Хоразмий, Мавлоно Саккокий, Лутфий, Атоий кабиларни мисол келтириш мумкин. Таҳлил этилаётган йилларда адабиёт тобора халққа яқинлашиб, халқчиллашиб борди. Адабиёт намояндалари ўзбек адабий тилининг ўсиши ва мустаҳкамланишига алоҳида ҳисса қўшиб, адабий тур ва жанрларнинг раванг топишида катта хизмат қилдилар. Буни ғазал, рубоий, қитъа, туюқ, қасида, нома, мунозара, достон ва бошқа жанрларда хилма-хил асарлар яратилиши мисолида кўриш мумкин. Бироқ энг сермахсул адабий жанр ғазал

бўлиб қолди ва бу шеърий шакл ўз анъаналарига содиқ қолган ҳолда ривожланди.

XIV аср II ярмида назмий жанрлар тараққиёти борасида муайян тасаввурга эга бўлиш учун мазкур даврнинг айрим шоирлари ижодига назар ташлашга тўғри келади. Шу мақсадда давр шеърияти ривожига муносиб ҳисса қўшган шоирлар ижодига мурожаат этамиз. Масалан, Хожа Исматнинг яқин замондоши Ҳофиз Хоразмий меросида давр шеъриятининг жиддий силжишларини кўриш мумкин. Шоирнинг фанга маълум ягона қўлёзма девонини ўрганиб, шеърият мухлисларига етказган адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймон у ҳақда фикр билдириб “Навоийгача бўлган ўзбек ғазалиётининг беназир устоди”[105,5],–дейди. Дарҳақиқат, Ҳофиз Хоразмий ғазалнавислик анъаналарини самарали ва ижодий давом эттирган шоирлар сирасига киради. Фикримиз исботи сифатида унинг бир ғазалидан иқтибос келтирамыз:

Боғ ичра хиром айласа ул қад ила қомат,
 Пайдо бўлур ул дамда туман турлу қиёмат.
 Ул фитна қарокчи қаро кўз даврида эмди,
 Бир гўшанишин қолмадиким, бўлса саломат [105, 11].

Ушбу байтлар шоирнинг юксак истеъдодидан далолат беради.

Ғазалчиликда шуҳрат топган мумтоз ўзбек шоирларидан яна бири Мавлоно Лутфийдир. У зуллисонайн шоир бўлиб, тожик ва ўзбек тилларида маҳорат ила ижод қилган. Лутфий туркий тилдаги шеърларини жамлаб, девон тартиб берган. Мазкур девон ижод аҳли орасида зуллисонайн шоирнинг форсий шеърларига нисбатан кўпроқ машҳур эди. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашларича, Мавлоно Лутфий девонининг ҳозиргача маълум нусхаларида 372 ғазал, 3 қасида, 115 тўртлик, 60 фард ва рубоий, туюқ, қитъа каби жанр намуналари мавжуд [63,4]. Мавлоно Лутфий, айниқса, ғазалнависликда шуҳрат қозонади. Туркий адабиётда вужудга

келган туюк жанри тараққиётига муносиб ҳисса қўшади. Қуйида шоирнинг бир ғазалидан иктибос келтирамиз:

Ҳақ ул кунким жамолинг бор этибтур,
 Жаҳон ҳуснун борин сизга берибтур.
 Парию одами мундоқ хўб эрмас,
 Фаришта гўиё кўктин ёнибтур.
 Куёш ойтек юзунгнинг хижлатидин,
 Кочиб, тўртунчи кўк узра чиқибтур [64, 58].

XIV ва XV асрларда адабиёт майдонида жавлон урган Хоразмий, Атоий, Лутфий сингари шоирлар ўзбек адабиёти ривожига катта хизмат қилган эдилар. Мана шу шоирларнинг ижодий ташаббуслари натижаси ўлароқ, бадиий ижодда адабий тур ва жанрлар ривожини жонланди. Достон, ғазал, нома, қасидадан кейин китъа, рубоий сингари кичик жанрлар ҳам аста-секин адабий ҳаётнинг фаол шаклларига айлана борди. Рубоий жанри ҳақида жиддий илмий тадқиқот олиб борган адабиётшунос олим И.Ҳаққулов “бу даврга келиб энди арузнинг рамал баҳрида яратилган тўртликларни учратамиз”[133,36] деб, бунга Лутфий ижодини мисол келтиради.

Адабий даврнинг яна бир эътиборли томони шундаки, адабиётлараро алоқа ва ўзаро таъсир авж олиб, зуллисонайнлик анъанаси замирида ўзбек ва форс-тожик тилларида битилган муламмаълар пайдо бўлди.

Профессор Р.Воҳидов форсий ва туркий адабиётнинг Марказий Осиё халқлари учун ёнма-ён хизмат қилиб келганига урғу бериб, уларнинг қиёсий таҳлилига аҳамият қаратилмаганини эътироф этади: “Бирон-бир ижодкор туркий тил имкониятларини форсийзабон муқобаласига қўйиб, уларни қиёсий ўрганиш, туркийнинг бойлиги ва маънавий имкониятларини ҳам амалда, ҳам назарий-илмий ўрганиш вазифасини ўз олдига жиддий мақсад қилиб қўйган эмас. XV асрда, хусусан, унинг иккинчи ярмида ижтимоий-сиёсий, тарихий адабий вазиятда туб бурилишлар юз берди. Тарих майдонида келган темурийлар мавқеининг мустаҳкамланиши туркий тилнинг жамият

олдидаги нуфузига ижобий таъсир кўрсатди. Айни тил давлат забони мақомига кўтарила бошланди. Табиийки, ...сиёсий ўзгаришлар туркий тилнинг адабиёт оламидаги ўрнига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади”[39, 67]. Эслатилган йиллар зуллисонайн шоирлар даври бўлди. Шеърят майдонида ижодий мусобақа бошланди. Адабий жанрлар бўй-бастига юксалди. Мовароуннахру Хуросонда ижод қилган шоирлар адабий турнинг муайян жанрида доврўғ топдилар.

XV асрнинг биринчи ярмида етишган шоир Юсуф Амирий ҳам нома жанрида “Дахнома” асарини яратади. Шоирдан бизга қадар бир девон ҳамда “Бонг ва Чоғир” мунозараси, нома ва мунозаралари етиб келган. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Юсуф Амирий ҳақида сўзлаб, “Турк эрди ва туркча шеъри яхши воқеъ бўлубдур” [78, 23] деса, Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро”да “Шохруҳ даврида катта шуҳрат қозонди” деб таъкидлайди [98, 146].

Эслатилган жараённинг атоқли туркигўй шоирларидан яна бири Атоий эди. Атоий севгининг ҳароратли куйчиси сифатида ажойиб ғазаллар битади. Инсон ва унинг пок севгисини шарафлайди. Шундан бўлса керак, Алишер Навоий унинг қуйидаги байтига юқори баҳо беради:

Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,

Ғояти нозуклукидин сув ила ютса бўлур. [78, 63]

Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳнинг ўғли Сайид Аҳмад ҳам бадиий адабиётга катта қизиқиш ва ҳавас билан қарар, саройда ўтказиладиган адабий мушоиралар ва маҳфилларга қатнашар эди. Навоий унинг ижодини кузатиб, қуйидагиларни баён этади: “Салим табъ ва пок зихи киши эрди. Хийла машҳур назмлари бор. Ҳам ғазал, ҳам маснавий, ҳам туркий ва ҳам форсий ғазал таврида девони бор”[78, 133]. Ҳазрат Навоий ўзига маъқул бўлган Сайидийнинг қуйидаги байтини мисол келтиради:

Сайд этти фироқинг мени мурғи саҳаридек,

Қил одамилиғ, қилма ниҳон юзни паридек. [78, 133]

Алишер Навоийгача етишган яна бир буюк сўз устаси Мавлоно Саккокий бўлиб, ўзбек ва форс-тожик тилларида бирдай адабий қийматга эга асарлар яратди. Шоирнинг ижоди, хусусан, Улуғбек ҳукмдорлик қилган даврда камол топди. Саккокий ҳам ўз замондоши Хожа Исмаи каби дастлаб Халил Султон ва сўнгра Улуғбек Мирзо саройларида ижод қилган. Шоир ғазал жанридан ташқари ўзининг темурийзодаларга атаб ёзган қасидалари билан ҳам эътибор қозонган. У ўзининг Халил Султонга атаб ёзган бир қасидасида шундай дейди:

Тарихқа саккиз юз доғи ўн эрдию кадр ахшоми,
Бир ой туғилди дунёда ким мамлакатга хон эрур.
Бу кадр туни иззату кадр эмди даъво қилса ҳақ,
Чун шоҳизода мақдами даъвосина бурҳон эрур.[94, 8-9 а]

Саккокий маънавий меросининг бизгача етиб келган асосий қисми ғазал ва қасидалардан иборатдир.

Мовароуннаҳр ва унинг теварагида Бухоро адабий муҳити ўз ўрни ва жозибасига эга бўлиб, темурийлар саройида бухоролик шоирлар кўпчиликини ташкил этарди. Бу ҳақда А.Навоий “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида маълумот берар экан, Бухоро адабий муҳитига ҳам алоҳида тўхталиб, Хожа Исмаи ва унинг шогирдларидан Мавлоно Хаёлий, Мавлоно Кавсарий, Мавлоно Сайфий кабилар ҳақида қимматли маълумотларни келтиради. Шундай қизиқарли лавҳаларни Фаҳрий Ҳиротийнинг “Латоифнома” асарида ҳам учратамиз. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасидаги маълумотларни форсий китобхонларга етказган мутаржим ўзи илова қилган тўққизинчи мажлисда Мулло Хулқий Бухорий, Мулло Рухий Бухорий, Мулло Али Бухорий, Мулло Сиркоий Бухорий, Мулло Журмий Бухорий каби Хожа Исмаининг ўнлаб ватандошлари ҳақида хабар беради. Айни лавҳалар давр адабий ҳаётининг бойиб борганлигига далолатдир.

Чех адабиётшуноси Ян Рипка темурийлар даври адабиёти ҳақида сўз юритиб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Лирика ҳақида сўз юритганда, ҳеч

бўлмаса қисқагина, дарвиштабиат ва фавкулотда истеъдод соҳиби, бухоролик Хожа Исмат, устоз Камолиддин Хўжандий ва шоҳ Неъматуллоҳ валий билан ўзини тенг баҳс бойлашга қодир санаган унинг шогирди самарқандлик Бисотийни эслатиб ўтиш лозимдир[91, 270-271].

Дарҳақиқат, тарихий манбалар таҳлили шундан далолат берадики, Хожа Исмат XIV аср охири ва XV аср бошларида ижод этган Мовароуннаҳр шоирлари орасида энг истеъдодлиларидан бири бўлган. Ҳазал жанри барча ўрта аср шоирлари мурожаат этган назмий шакл бўлиб, уларнинг аксарияти мазкур жанрда ижодий камолотга етиб, шуҳрат топганлар. Хожа Исмат шеърляти ҳам бундан мустасно эмас. У қолдирган ғазалиётнинг мавзу доираси ниҳоятда бой ва хилма-хил бўлиб, уларда замоннинг ўта долзарб ва кендик масалалари қаламга олинади. Шоир ўзининг ҳасби ҳол мавзуидаги ғазалларида илму адаб аҳлининг оғир турмуш тарзи, жоҳил одамларнинг мансабпарастлиги, адолатсизлик каби ижтимоий-сиёсий мавзуларга ҳам ўрин ажратади. Хожа Исмат ғазалиётини кўздан кечиран эканмиз, буюк сўз усталари бўлмиш Шайх Саъдий ва Хусрав Деҳлавий каби ижодкорларга пайравлик қилгани, уларнинг ғазалларига жавобия ва тазминлар битганини кўрамиз. Жумладан, Исмат Бухорий Амир Хисравнинг мана бу рангин ғазалига жавобия айтган:

Ишқ аз пай Хон гирифт моро,

Халқе ба забон гирифт моро¹. [46, 42]

Хожа Исмат ғазали:

То ишқ инон гирифт моро,

Дил аз ду Хаҳон гирифт моро.² [36, 170 а]

Кўринадики, Исмат Бухорий Шарқ халқлари адабиётида мавжуд бўлган назира айтиш анъанасига қатъий риоя қилган. Амир Хусравнинг етти байтлик ғазалига етти байтлик жавобия яратган. Шунингдек, қофиядош

¹ Ҳазалнинг тўлиқ матни учун қараг! 9-1.

² Ҳазалнинг тўлиқ матни учун қараг! 10-1.

сўзларни имкон қадар сақлашга ҳаракат қилган. Мисраларда ифодасини топган мазмунни шеърхонга кучайтириб, таъкидлаб етказишга хизмат қилувчи радифни эса (гирифт моро) айнан такрорлаган. Бундай монандликларни ғазалнинг мавзуи, уларда ҳаракат қиладиган образлар, ҳатто айрим ташбиҳлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Кўринадики, Амир Хисрав ғазалига жавоб айтиш билан Хожа Исмат ўз маҳоратини синовдан ўтказган. Шундай ҳолатни Ҳофиз Шерозийнинг куйидаги “Зоҳиди зоҳирпараст аз ҳоли мо огоҳ нест” мисраси билан бошланадиган ғазалига Хожа Исмат боғлаган тазминидан ҳам билиш мумкин. Фикримиз далили учун уларни назардан ўтказамиз.

Хожа Ҳофиз:

Зоҳиди зоҳирпараст аз ҳоли мо огоҳ нест,

Дар ҳақи мо ҳар чб гўяд, Ҳои ҳеҳ икроҳ нест.

Дар тариқат ҳар чб пеши солиқ ояд, хайри ўст,

Дар сироти мустақим, эй дил, касе гумроҳ нест.[138, 111]

Хожа Исмат:

Мо ба ёди васлат аз мулки ду олам фориғем,

Ошиқи ишки туро парвои молу Ҳоҳ нест.

Синаи мо маҳзани асрори ганҲи ҳикмат аст,

“Зоҳиди зоҳирпараст аз ҳоли мо огоҳ нест”.¹[29, 538]

Бу ўринда ҳам Хожа Исмат Хожа Ҳофиз Шерозий бадий талқин этган мазмунни назокат билан давом эттириш йўлидан боради.

Киёсий таҳлиллар жараёнида маълум бўлдики, XIV-XV аср I ярмида ўз тараққиёт поғонасининг янги босқичига кўтарилган ғазалчилик шаклий унсурлари нуқтаи назаридан сезиларли тағйир топган эмас. Унинг қофияланиш тартиби, радифли ёхуд радифсиз бўлиши, матлаъи ва мактаъига қўйиладиган талабларда ўзгаришларни пайқаш қийин. Шундай гапни аср

¹ Парча таржимаси учун қаранг! 11-1.

ғазалчилиги тараққиётида, жумладан, Хожа Исмат, Атоий, Гадоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар шеърляти мисолида ҳам кўриш мумкин. Хожанинг биз назардан ўтказганимиз ғазалларида унинг имкон қадар ихчамликка интилангани кузатамиз. Шоир ғазалларидаги ўзгаришлар эса унинг мавзу ва ғоялар оламига дахлдордир. Яъни, ҳар бир ижодкор ўз даври ва замондошларининг завқи, қувончу ташвишлари, замонаси жароҳатларини илғаш ва ўз асарларида ифодалаш йўлидан борганки, шундай ҳолатни Хожа Исмат ва унинг туркигўй замондошлари ғазалиётида ҳам кузатиш мумкин. Кўринадики, шеърй шакллар юз йиллар давомида амал қилса-да, уларда жиддий ўзгаришлар юз бермайди. Аммо ғазалиётнинг мазмун ва моҳияти, мавзу ҳамда ғоялар олами ривожланиб, бойиб боради. Худди шундай гапни Исмат Бухорийнинг қасида, мухаммас, мустазод, таржиъбанд, рубоий, қитъа, фардлари ҳақида айтиш мумкин.

XV аср I ярми адабиётида мухаммас жанрида қалам тебратиш шакллана бошлади. Бир адабиёт ичидаги ва адабиётлараро алоқа ҳамда ўзаро таъсир воситаларидан ҳисобланувчи **мухаммас** ранг-баранг кўринишларда амал қилган. Булардан тахмис-мухаммаслар алоҳида аҳамиятга молик бўлиб, улар ўзаро таъсирланиш, беллашиш, жавоб айтиш тарзида пайдо бўла бошлади. Шоирлар ўтмишда яшаган ёки замондош ижодкорларнинг энг яхши деб топилган ғазалларига мухаммас боғладиларки, бу маълум маънода ғазал ва унга тахмис қилиш шоирнинг ижодий салоҳиятини белгилашда бир мезон-меъёр вазифасини ўтади, дейиш мумкин.

XIV-XV асрнинг I ярми адабиётида мухаммаслар (табъи худ) бармоқ билан санарли даражада ижод этилган. Адабий фаолияти давомида йигирма минг мисрага яқин шеърлар яратган Хожа Исматнинг атиги уч мухаммаси қўлга киритилди. Улар ихчам мухаммаслар бўлиб, беш-олти банддан таркиб топган. Шоир ўзининг қуйидаги матлаълар билан бошланувчи ғазалларига мухаммас битган:

1. Эй, он ки барандохтаи расми вафоро,

Якбора фаромўш макун Хониби моро.[27, 14]

2. Эй ҳаҲр, бераҳмб макун, дур аз руҳи ёрам макуш,

Гар ман ба куштан лоиқам боре чунин зорам макуш.[29, 370]

Хожа Исматга замондош бўлган Атоий, Саккокий, Гадоий ва Лутфийлар мухаммас жанрига мурожаат этишмаган. Ҳофиз Хоразмий девонида эса биргина мухаммаси таъби худ назарга ташланадики, унинг мактаби куйидагича:

Қани санга ўхшаш санаме ғамзаи ғаммоз,

Сансан бу замон жумла халойиқ аро мумтоз,

Савди сани жон ўйнағали ошиқи жонбоз,

Лутф айла бу **Ҳофиз**га, аё сарви сарафроз,

Чун додгар айлади сани лутф ила довар.[106, 300]

Хожа Исмат ва Ҳофиз Хоразмий мухаммасларининг шаклий унсурлари анъанавийдир.

Тахмис мухаммаслар биз юқорида номларини санаб ўтганимиз шоирлар шеъриятида назарга ташланмайди. Мухаммаснинг бу шаклига мурожаат XV асрнинг II ярми ибтидосида Алишер Навоий ижодиётида кўринади. Улуғ шоирнинг “Бадойиъ ул-бидоя” девонидан ўрин олган маликул калом Мавлоно Лутфийнинг уч ғазалига боғланган тахмислар фикримизга далил бўла олади. Навқирон йигит ёшидаги Алишер Навоийни устоз сўз санъаткорининг куйида келтирадиганимиз матлаълар билан бошланувчи ғазаллари ўзига ром этган ва қалам ушлатган:

1. Лайлатул меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,

Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.[64, 64]

2. Кўкдадур ҳар дам фиғоним кўргали сен моҳни,

Даъвийи меҳринга тонук тортадурман оҳни.[64, 279]

3. Эй, сочинг шайдо кўнгулларнинг саводи аъзами,

Ҳалқа-ҳалқа руҳнинг сарманзилидур ҳар хамаи.[64, 252]

Алишер Навоий тахмисларидан иккитаси беш бандлик ва биттаси етти банддан иборат. Мазкур мухаммасларнинг қофияланиш сирасида ўзгариш сезилмайди. Шунингдек, мактаъда икки ижодкор тахаллусининг келтирилишида ҳам анъанавийликка риоя қилинган. Масалан:

Ҳар гадо эғнида бўлса эски тўн ё чоки жайб,
 Билмай асли ниятин қилмоқ ғалатдур шакку райб,
 Эй **Навоий**, чун санга маълум эмастур сирри ғайб,
Лутфийни майхонада ошуфта кўрсанг, қилма айб,
 Ким бу мажнун ихтиёри зулфи қуллобиндадур.[77,587]

Хожа Исмаи ғазал ва қасидадан ташқари замондошлари Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар каби **рубой** жанрида ҳам салмоқли ижод қилган. Шоирнинг олтмишдан ортиқ рубойларида мумтоз шеършунослар томонидан шу жанр олдига қўйиладиган барча талабларга изчил риоя қилинганлигини кўриш қийин эмас. Яъни шаклий унсурлар (қофия тартиби, радиф, вазн...), фалсафий-маърифий, ахлоқий-маънавий, ижтимоий-сиёсий масалаларнинг қаламга олинishi хусусида ҳам ўша гапни айтиш мумкин. Фикримиз далили учун мана бу рубойни назардан ўтказайлик:

Аз хоби ғурур ҳар ки **бедор нашуд**,
 Шоистаи ишқу маҳрами **ёр нашуд**.
 Ҳар дил, ки чашид Хуръа аз соғари ишқ,
 Шуд маст чунон, ки ҳеч **хушёр нашуд**. [45, 63]¹

Юқорида эслатганимиз жиҳатларни Ҳофиз Хоразмий ва Мавлоно Лутфийнинг рубойларида ҳам кўриш мумкин.

Ҳофиз Хоразмий :
 Нокас киши ҳеч маҳрами **жон бўлмас**,
 Шўра ер уза боғу **гулистон бўлмас**.
 Ким дарди дилоромни севмаса жонтак,

¹ 12-1.

Харгиз ўшанинг дардина **дармон бўлмас**[106, 297-298]

Мавлоно Лутфий :

Эй кўнгул, бу йўлда не **ғамдур санга**,

Ким хаёли ёр **байрамдур санга**.

Севдунг ўз ҳаддингдан ортиқ ерни,

Гар сени куйдурсалар **камдур санга**. [64, 344]

Ушбу рубойларнинг бири тожик ва икkitаси ўзбек тилида ёзилган бўлса ҳам, уларнинг ғоявий мазмуни, шаклий белгиларида (вазндан ташқари) деярли тафовут кузатилмайди. Сатрлар қайси тилда бўлишидан қатъий назар, даврон жароҳатлари, замондошларининг қувончу изтиробларини қаламга олиш, уларга ахлоқий маънавий ўғит бериш, дунё молу мансабининг бақосизлигини таъкидлаш ижод аҳлининг диққат марказида турган.

Хожа Исматнинг Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар саройида амирзодаларга аруз, шеър санъати, иншо сингари адабиётшуносликнинг назарий соҳаларидан сабоқ берганлиги шоир шеъриятида жанрлар ранг-баранглигини юзага келишида муҳим омил бўлган кўринади. Ижодкор адабий меросида назмнинг ўн беш жанри намуналарининг учраши унинг салоҳиятли қаламкаш эканлигидан далолат беради. Исмат Бухорий туркигўй замондошлари сингари давр адабиётининг етакчи шеърый шакли бўлган ғазал жанри тараққиётида ўзининг дилбар шеърлари билан муносиб ҳиссасини қўшди. Шоирнинг, айниқса, назира ғазаллар ижодкори сифатида адабиёт оламига кириб келиши унинг бу борадаги хизматини яққол намоён этади. Ҳофиз Хоразмий девонида мавжуд бўлган муҳаммас, мустазод, таркиббанд, таржиббанд сингари жанрларнинг бизга маълум бўлган манбаларга кўра туркий адабиётдаги янги адабий ҳодиса сифатида қадри қанчалик баланд бўлса, Хожа Исмат девонидан ўрин олган ушбу жанрдаги шеърлар бу даврда икки халқ орасидаги адабий алоқа юксак мавқега эга бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, шоирнинг чистон, муаммо, мусаддас, мусамман сингари жанрларда ижод этганлиги айтилган шеърый шаклларнинг

ташаққули ва тараккиётида муҳим ҳисса қўшганлигига қаноат ҳосил қилдиради.

1.3 Хожа Исмат ғазал ва мусамматларининг жанрий хусусиятлари

Ғазал жанрининг назарий асослари ҳақида атоқли адабиётшуносларимиз томонидан жуда кўп фикр-мулоҳазалар баён этилган. Бу ҳақдаги илк таърифлардан бири Шамс Қайс Розийга тааллуқли бўлиб, унинг “Ал-мўъжам” китобида келтирилади: “Ғазал дар асли луғат ҳадиси занон ва сифати ишқибоз^б бо эшон ва таҳолук дар дўстии эшон аст”¹[107, 332]. Атоуллоҳ Ҳусайний ҳам “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида бу ҳақда: “Хотунлар била суҳбат курмоқни севмак, маъшуқ жамолини зикр этмак”¹[138, 271] деб, Қайс Розий фикрини тасдиқлайди.

Ғазалнинг формал-поэтик хусусиятлари деганда, унинг қофияланиш усули, матлаъ ва мактаъ, байтлар сони, таҳаллус қўлланиши, тузилиши, ғазалнинг хиллари ва бошқалар назарда тутилади. Одатда, ғазал **а-а** тартибида қофияланган **матлаъ** билан бошланади. Ундан кейинги байтларнинг жуфт мисралари матлаъ билан қофиядош бўлади. Охириги байт **мактаъ** деб аталади, аксар ҳолларда худди шу байтда (баъзан ундан олдинги байтда) шоирнинг таҳаллуси келади[79, 15-16]. Масалан, 5 байтли ғазалнинг қофияланиши қуйидагича бўлади: **а-а, б-а, в-а, г-а, д-а**. Буни Хожа Исматнинг мана бу ўзбекча ғазалида равшан кўришимиз мумкин:

Ул парирў шакли оламни гулистон айлади,	-а
Гул юзи юз гулни хижлатдин паришон айлади.	-а
Қайдаким бўлди хиромон, сочидин анбар сочиб,	-б
Барча хубларни пари шаклида хайрон айлади.	-а
Ҳар черикка ул сипоҳи кирди тороч этмака,	-в
Фитна кўзи ўқ уруб юз ғорати жон айлади.	-а

¹ 13-1.

Анбарин сочлар босиб қошлар, қошинда кўзлари, -г

Ғамзадин ҳар кимни бир ўқ урди, **қурбон айлади.** -а

Жон учун бошимга келдим паршон чашми маст, -д

Исмат ул кўзни кўриб ҳам тарки **имон айлади.**[28,152 б] -а

Шеърӣ мисралар охирида ўзгаришсиз такрорланиб, мазмунни кучайтиришга хизмат қилувчи “айлади” сўзи радиф вазифасида келган. Асрлар давомида шаклланган аънамага кўра ғазаллар радифсиз ёхуд бир неча сўздан таркиб топувчи радифлар ҳам бўлиши мумкин. Чунончи, Мавлоно Лутфийнинг матлаъ ва мактаъи келтириладиган мана бу ғазалида радиф тўрт сўздан иборат бўлиб келган:

Сенсан **севарим хоҳ инон, хоҳ инонма,**

Қондур **жигарим хоҳ инон, хоҳ инонма.**

Ишқ ўтида **Лутфий** юзи олтунни ёшурди,

Эй **сиймбарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.**[64, 22]

Етти байтдан иборат ғазал мисралари охирида келган “хоҳ инон, хоҳ инонма” таъкиду инкор маъносидаги сўзлар шеърдаги оҳангдорликни кўтаришга хизмат қилган. Ҳофиз Хоразмийнинг куйида кўчирадиганимиз ғазалида эса радиф кўзга ташланмайди:

Боғ ичра хиром айласа ул қад ила **қомат,**

Пайдо бўлур ул дамда туман турлу **қиёмат.**

Қилса назаре **Ҳофизи** бечораға жонон,

Кўрунғай эди барчаға ул айни **каромат.**[105 ,75-76]

Шарқ халқлари адабиёти таърихида IX-X асрларда (ўзбек адабиётида XIII-XIV) шакллана бошлаган ғазалчилик Атоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Хожа Исмат ва Мавлоно Лутфий каби шоирлар ижодида тараққиётининг юқори поғонасига кўтарила бошлади. Хожа Исматнинг қиёсий девонига 440дан зиёд ғазалнинг киритилганлиги юқоридаги фикримизнинг равшан далили бўла олади. Ўз яшаган даври ижодкорлари ўртасида ғазалнависликда пешқадамлардан бўлган Хожа Исматнинг бу

жанрдаги шеърлари таснифотини киёсий девон асосида қуйидаги жадвалда кўрсатишга ҳаракат қиламиз:

№	Ғазаллар	Миқдори	Ҳажми
1.	4 байтли	1 та	4 байт
2.	5 байтли	325 та	1625 байт
3.	6 байтли	15 та	90 байт
4.	7 байтли	65 та	455 байт
5.	8 байтли	8 та	64 байт
6.	9 байтли	2 та	18 байт
7.	10 байтли	14 та	140 байт
8.	11 байтли	5 та	55 байт
9.	12 байтли	6 та	72 байт
10.	13 байтли	1 та	13 байт
11.	14 байтли	2 та	28 байт
12.	17 байтли	1 та	17 байт
13.	25 байтли	1 та	25 байт
Ҳаммаси		446 та	2602 байт

Шарқ халқлари адабиётида ғазалчиликнинг тузилишига доир шаклланган анъаналари мавжуд. Ўша қонуниятга кўра, байтларнинг ўзаро ғоявий боғланиши мусалсал ва пароканда кўринишларда намоён бўлади. Бу бир жиҳатдан ғазалнинг ғоявий мазмунига боғлиқ бўлса, иккинчидан, ижодкорнинг танлаган мавзу ва мақсадига алоқадордир.

Кўпинча ғазал байтлари бир-бири билан алоқадор бўлиб, бир байт ўзининг мазмуни ва образи билан бошқа байтни тўлдиради ва биргаликда яхлит бир манзарани ташкил этади. Бундай шеърлар якпора, тадрижли ғазаллар дейилади. Масалан, Хожа Исматнинг қуйидаги ғазалида байтлараро узвий боғлиқлик жуда мустаҳкам:

Аз баски оташи Хигарам ғайри Хон насўхт,
 Дар хайратам, ки чун зи дами ман Хаҳон насўхт.
 Он даме, ки килки сунъ хаёли хатти ту баст,
 Аз лаъли оташини туаш чу забон насўхт.[29, 265]¹

Кўринадики, мазкур ғазалда ҳам ошиқнинг хижрон азобларидан нолишлари қаламга олинган. Ошиқ висол орзусида талпинади, хижрон азоблари уни куйдириб кул қилади, лекин у барибир бахтиёр. Байтлараро алоқамандлик ва узвий боғлиқлик ғазал мазмунининг бир бутун чиқишига ёрдам берган. Бундай якпора ғазаллар Мавлоно Атоийнинг девонида ҳам кўплаб учрайди. Масалан, мана бу парчада ўшандай манзарани кузатиш кийин эмас:

Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?
 Оғиз ё ғунчаи хандонмудур, бу?
 Қароқчи кўзлари ким, кўрса айтур:
 Ажаб айёри Туркистонмудур бу?[132, 420]

Равшан бўлаётирки, Мавлоно Атоий маъшуқанинг юз, оғиз ва кўзлари таърифини рангин ва бир-бирига мантиқан алоқадор мисраларда бадий акс эттирган. Маъшуқанинг чеҳрасига доир бундай дилбар мисраларни Саккокий, Ҳофиз Хоразмий ва Мавлоно Лутфий ғазалларида ҳам учратамиз. Айтилганлар нуктаи назаридан маликул каломнинг қуйидаги сатрлари диққатни ўзига жалб этади:

Юзунга бокса имон нури зохир,
 Кўзунга бокса, Хайбар кофарисен.
 Бу сарв қадду бу шакл шева бирла,
 Айитқил рост кимнинг сарварисен.[64, 201]

Манбаларнинг шаҳодатига кўра, сеҳру жодуда Кашмир гўзалларига етадигани йўқ. Шундан бўлса керак, Мавлоно Лутфийнинг юкоридаги

¹ 14-1.

сатрларида ўшандай ишоралар назарга ташланади. Шунингдек, хуру парилар, еру самодаги барча ноёб ашёларни маъшуқага нисбат берган муаллиф тадрижийлик санъати асосида гўзал якпора ғазал яратган.

Ижодкор замондошлари каби Хожа Исмат ҳам ғазалдан ғазалга кўчгани сайин якпораликка урғу беради. Айниқса, унинг қиёсий девонида зикри ўтган тузилиш (композиция) асосида ижод этилган ғазаллари кўп. Масалан, куйидаги ғазалда ҳам шоирнинг лирик қахрамони ёрнинг гўзаллигини турли воситалар ила васф этади, шу гўзалликдан баҳра олиш, висол жомини ичишни орзу қилади:

Даҳани танги ту аз писта шакар мерезад,
 Писта аз ҳуққаи ёкут гуҳар мерезад.
 Холи ҳиндуи туро майл ба тасхири дил аст,
 Бар сарам оташ аз он анбари тар мерезад.
 Гўиё ғунча зи лаъли ту ҳабар мегўяд,
 Ки сабо дар даҳанаш ҳурдаи зар мерезад.
 Рангу рўят чу маро пеши назар меояд,
 Ашкам омехта бо хуни Хигар мерезад.
 Чашми Исмат ба умеде, ки ту ногаҳ гузар**b**,
 Дурру ёкут ба ҳар роҳгузар мерезад.[29, 314]¹

Хожа Исматнинг тўла матни кўчирилган якпора ғазали мисраларида ажиб бир манзара назарга ташланади. Матлаъда маъшуканинг оғзи ярим очик пистага ўхшатилади. Писта ичидаги мағз эса шакарга (маъшуканинг обдор лабига) қиёсланади. Яъни маъшуканинг ғунча мисол лаби оби ҳайвон махзанидир. Иккинчи байтда эса, маъшуканинг ҳинду холи ва у уйғотадиган таассурот, ундан тараладиган хушбўй хид каби лавҳалар бадий ифодасини топган. Учинчи байтда яна маъшуканинг лаби таърифига қайтилади. У оддий лаб эмас, лаъл (ранг ва қиймат)га ўхшатилади. Яъни ўша қизил ва митти

¹ Таржимаси учун қаранг! 15-1.

оғизча ғунчани хотирга келтиради. Юқоридаги ташбихлар янада мантикий давом эттирилади ва оғизча зар ҳуққага нисбат берилади. Ана шу изчилликка риоя этиш ғазал мақтаёига қадар давом этади.

Хожа Исмат ўз ғазалларида “Исмат” тахаллусини қўллаган. Шоир ғазалларида тахаллуснинг ишлатилиши анъанавий бўлиб, аксарият ҳолларда ғазалнинг мақтаёида келади. Гарчи мазкур сатрлар тожик тилида иншо этилган бўлса-да, туркиғўй шоирларнинг ғазалларида бўлганидек, жуда кўп муштарак жиҳатлар назарга ташланади. Бундай монандликлар маъшуқага нисбат берилувчи сифатловчиларни қўллаш орқали тадрижийликни ҳосил қилиш, тахаллуснинг қўлланилишидаги маҳоратда ёрқин намоён бўлади.

Тузилишига кўра пароканда тарзида тилга олинадиган ғазалларга нисбатан қўлланиладиган атама ўта нисбий моҳият касб этади. Матлаъда бошланган мазмуннинг бадий ифодасида яқпора ғазалларда назарга ташланадиган изчиллик кузатилмайди, бироқ ошиқу маъшукнинг рухий ҳолатига доир жараёнларнинг ифодаси ўша мисраларни бир-бирига алоқадор қилиб қўяди. Буни Хожа Исматнинг қуйидаги сатрларида кузатиш мумкин:

Зи давлат боз коре хоҳад омад,

Ба майдон шаҳсаворе хоҳад омад.

Шикоят кам кун аз дарду ғам, эй дил,

Ки хуррам рўзгоре хоҳад омад. [29, 320]¹

Кўринадики, матлаъда давлат ва шохлик билан алоқадор ишоралар хусусида мулоҳаза юритилади. Иккинчидан, отда келган маъшуканинг узокдан кўриниши ошиқ учун катта давлатдир. Бироқ ғазалнинг кейинги байтида ана шу жараёндан жиндак чекинишдай ҳолат кузатилади. Шеър қаҳрамони ўз дилига мурожаат киларкан, ғамдан йироқроқ туришга даъват этади. Шеърнинг кейинги сатрларида ҳам ана шундай “нисбий чекинишлар” кузатилади. Лекин маъшуқа жафолари уйғотган ҳижрон тасвири сатрларни “сочилиб” кетишга қўймайди. Хожа Исмат ғазалларида кўринадиган бундай

¹ 16-1.

жараёнлар Мавлоно Гадоий шеърятини учун ҳам бегона эмас. Жумладан, унинг мана бу сатрларида парокандалик аломатлари намоён бўлади:

Ул зулол эрнинг бор эргач, бу кўнгул жон истамас,

Бовужуди дарди ишқинг доғи дармон истамас.

Умри жовидон эрур ҳақдин мангаким хотирим,

Хоки пойинг бор эканда оби ҳайвон истамас.[43, 63]

Атоий, Саккокий, Лутфий ғазалларида амал қиладиган парокандалик ҳодисаси ғазалчилик тараққиётидаги фазилатлардан биридир. Чунки ўшандай майл туфайли Шарқ халқлари адабиётидаги ғазалиёт мавзу ва ғоялар олами нуктаи назаридан янада кўламдорлик касб этади.

Мусаммат ўзбек мумтоз адабиётида энг кўп тарқалган ва бир неча шеърини шакллари ўзида бирлаштирувчи атамадир. XIV асрнинг II ярми XV аср I ярми адабиётида мухаммас, муссаддас ва мусамманда оз бўлса-да асарлар ижод этилган. Ижодлари таҳлилга тортилган шоирлардан фақатгина Хожа Исмат ва Ҳофиз Хоразмий девонларида мусаммат намуналарини учратамиз.

Е.Э.Бертельснинг фикрича, форс-тожик мумтоз шеърятини мусамматнинг айрим шакллари дастлаб XI аср шоири Манучехрий ва Қатрон Табризий ижодида кўринади [23, 360]. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, мусамматнинг илдизлари ёзма шеърятдан анча илгари халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган эди. Худди шундай ҳолатни туркий халқлар, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам кўрамыз. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит-турк” асарига кирган банд асосида қурилган кўпгина шеърларни кўрсатиш мумкин.

Таъкидлаш жоиз, XIV аср II ярми ва XV аср I ярмида мусаммат таркибига кирувчи жуда кўп шеърини шаклларга (мусаллас, мураббаъ, мусаббаъ ва ҳоказо.) умуман мурожаат қилинмаган. Жумладан, Гадоий, Саккокий, Атоий, Лутфийлар шеърятини бундай жанр намуналари

учрамайди. Хожа Исмат ва Ҳофиз Хоразмийлар меросида мухаммаслар борлигини юқорида кўрдик.

Хожа Исматнинг қиёсий девонида биргина **мусаддас** кўзга ташланади. Ошиқона мавзудаги бу жанр намунаси беш банд, ўттиз мисрадан иборат бўлиб, адабиётшуносликка доир ишларда таъкидланган барча талабларга мувофиқ яратилган. Буни мусаддаснинг биринчи бандида кўриш мумкин:

Эй лабат чашмаи ҳайвони касе, **-а**

Ғамзаат ғорати иймони касе. **-а**

Мазан, эй ғунчаи хандони касе, **-а**

Намаке бар дили бирёни касе. **-а**

Эй, зи сар то ба қадам Хони касе, **-а**

Хон кашам пеши ту Хонони касе. **-а**

Хожа Исматнинг қиёсий девонидан жами беш мусаммат ўрин олган бўлиб, улардан тўрттаси мусамман ва биттаси мусаддас шаклида иншо этилган. Мусамманлар жами 220 байтни ташкил этади. Биринчиси парвардигорга ҳамд тарзида битилган бўлиб, ўн саккиз бандни, иккинчиси расули акрамга бағишланиб ўн уч бандни, учинчиси саккизинчи имом саналмиш Али ибн Мусо ар-Ризо мадҳига бағишланган бўлиб, ўн тўрт бандни ва охириги мусамман амирзода Жўгига бағишланган бўлиб, ўн бандни ташкил этади.

Қиёсий девоннинг 529- бетида “Мухаммас” сарлавҳаси остида келтирилган мусаммат аслида мусаммати мухаммас эмас, балки мусаммати мусаддасдир. Хожа Исматнинг ушбу мусаммати бадий жиҳатдан юксак даражада яратилган бўлиб, ўзига хос жанрий хусусиятларга эга. Шоир бунда мусаддаснинг гўзал бўлиши учун “тажнисли қофия”дан фойдаланган. Барча мисраларда қўлланган **касе** сўзи радиф бўлиб келган. Шоир қофия танлашда ҳам моҳир эканлигини кўрсатиб бера олган.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Хожа Исмат ғазал ва мусамматлари

жанр хусусияти нуктаи назаридан мумтоз адабиётшунослар томонидан зикри ўтган шеърӣй шакллар олдига қўйиладиган барча талабларга тўла мос келиб, шоир маҳорати туфайли уларнинг бетакрор намуналари яратилган. Ижодкорнинг тузилишига кўра мусалсал ғазаллар битганлиги ғазалнависликдаги маҳоратининг бир кўриниши сифатида намоён бўлади. Хожа Исмат ўз даврининг забардаст шоири эканлигини унинг мусамматнинг турли кўринишларида қалам тебратганлигидан ҳам англаш қийин эмас.

1.4. Хожа Исмат ва Саккокий қасидаларининг ўзига хослиги, мавзу ва ғоялар олами

Хожа Исмат Бухорий ўз замонасининг кўзга кўринган истеъдодли шоири эканлигига унинг салмоқли адабий мероси гувоҳлик беради. Адабиётшунослар шоир ижодий фаолиятига юқори баҳо бериб, уни ғазал, қасида, мусаммат ва рубоийнависликда алоҳида маҳорат кўрсатганлигини таъкидлайдилар. Бу ҳол бежиз эмас, албатта.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIV-XV асрларда Мовароуннаҳру Хуросондаги адабий муҳитларда қасиданавислик ривожланди. Зикри ўтган юзийилликларда Ўрта Осиёда темурийлар давлатининг шухрат қозониши, тождорларнинг адабиёт ва санъатга алоҳида эътибор қаратиши давр шеъриятида қасидачиликнинг ривожига йўл очди ва айрим қаламкашлар бу жанрнинг нодир намуналарини яратишга эришдилар. Жумладан, Хожа Исмат ижодида ҳам қасида муҳим ўрин эгаллаб, шоирнинг қиёсий девонида етмиш тўққиз қасидасининг мавжудлиги ҳам ўша фикрнинг далилидир¹.

Исматшуносликка дахлдор бир қатор ишларда Хожа Исматнинг қасидалари ҳақида айрим мулоҳазалар баён этилган. Аммо уларда жиддий таҳлиллардан кўра кўчиб юрувчи, такрорий ва умумий қайдлар назарга ташланади. Бошқача айтганда, аксарият муаллифлар муайян шеър таҳлилидан кўра маълум қайдларни такрорлаш йўлидан боришади.

¹ Шоир қасидалари жадвали учун қаранг! 17-1.

Шоир қолдирган қасидаларни синчиклаб назардан ўтказиш, унинг адабий тажрибасида қасидага мурожаатнинг икки босқичда амалга ошганлигидан далолат беради: биринчи босқич-шоирнинг Амир Темур, Халил Султон ва Мирзо Улуғбек саройида хизмат қилган даври; иккинчи босқич-шоир ҳаётининг кексалик даври.

Амир Темур, Халил Султон ва Мирзо Улуғбек саройида хизмат қилган даврида Хожа Исмат ранг-баранг шеърӣ жанрларга қўл урди. Шоирнинг айни даврдаги адабий тажрибасида қасидачилик марказий ўринда турса-да, у илоҳӣ-ирфонӣ, ижтимоӣ-сиёсий, ахлоқӣ-маънавий ғоялар такмилига урғу берди. Қасидаларида мазмунӣ теранлик баландлаша борди.

Хожа Исмат қасидаларининг мавзу ва ғоялар олами ҳам жуда кенг бўлиб, айни шеърларда шоир мадраса васфи, Самарқанд шаҳри, унинг табиати, баҳор фасли манзаралари, куз фаслининг хос жиҳатларини катта завқу шавқ билан тараннум этади. Баҳор фаслининг қалбларга илиқлик ва ёшариш олиб кириши, наврўз айёми, ерга деҳқон уруғ сочиб ризқу рўз етиштириши шоир томонидан алоҳида мамнуният билан бадӣӣ талқин этилади. Бу қасидаларнинг мазмун моҳияти фақатгина баҳор фасли ҳақида бўлмай, шоир шу билан бирга ўз руҳӣ кечинмалари, мамнунияти, хушнудлиги ва самимиятини ҳам изҳор этади. Бу анъанавӣ адабий ҳодиса устоз Рўдақийнинг машҳур қасидаларида ҳам учрайди. Хожа Исматнинг одам-уш шуаронинг пайрави сифатида унга татаббулар қилгани шундан далолат беради. Шоирнинг баҳория туркумига мансуб қасидасининг қуйидаги мисралари муаллиф қаламининг ноёб сеҳридан дарак беради:

Боди баҳор медихад муҳдаи рўҳпарвар**b**,

Хатти бунафша мекашад бар вараки гули тар**b**.

Боди сабо ҳамедихад Хилваи хурпайкарон,

То ба биҳишти Ховидон боғ кунад баробар**b**...

З-абри баҳор ҳар касе оби ҳаёт меҳўрад,

Нест нишоти зиндаг**b**, гар ту ғами Ҳаҳон ҳўр**b**. [29, 239-240]¹

Кўринадики, шоир оддий сўзлардан тасаввурни тўлқинлантирадиган гўзал сатрлар яратган. Мисраларда қўлланган бадий-тасвирий воситалар ва уларнинг марказида турадиган таносуб санъати шеърӣ сатрлардаги оҳангдорликни ҳам таъмин этган. Эслатилган мисраларнинг муסיкий оҳанги ўзи билан эгизак яшайди. Шоирнинг моҳирлиги яна шундаки, у ана шундай дилкаш манзара бағрига нозик ишоралар ёрдамида ижтимоӣ-сиёсий ғояларни сингдиришга, ҳаётсеварлик, инсонпарварлик туйғуларини акс эттиришга муяссар бўлади. Бундай майлни Ҳожа Исматнинг баҳор таърифига бағишлаган мана бу шеърида ҳам кўрамиз. Қасиданинг рангин мисраларида баҳорнинг келиши билан табиатнинг уйғониши, ариқ бўйларида райҳон ва лолаларнинг очилиши, қумрию булбулларнинг ҳаёт қўшиғини куйлаши ва айни дилбар манзаранинг ошиқларнинг дилига чўғ ташлаши билан алоқадор жараёнлар ҳам бадий талқинини топади:

Окибат боди баҳор**b** рўхпарвар гашт боз,

В-аз раёҳин боғ чун фирдавси акбар гашт боз...

Сокиёни айшро дар базмгоҳи лолазор,

Хоми ёқут**b** карини дурҲи гавҳар гашт боз.

В-аз сарангушту лабу чашми бутони майпараст,

Нукли мастон финдику бодому шаккар гашт боз...

Булбули хушгў чу аз васфи гул омад дар сурур,

Кумрӣ аз ҳасрат ба дарди дил навогар гашт боз. [29, 126-128]²

Қасидачиликнинг анъанавӣ шаклий унсурларига риоя этган шоир унинг мавзу ва ғоялар оламини бойитишга алоҳида эътибор қаратади. Муаллиф Оллоҳ томонидан Одам Ато зурриётларига ҳадя этилган мулки борлик неъматларидан баҳра олиш, уларга одилона ва оқилона муносабатда

¹ 18-1.

² 19-1.

бўлиш тарафдоридир. Шунингдек, ҳаёт ошиқларини бу жаннатмакон манзараларни асраш, уни янада кўркамлаштиришга даъват этади.

Хожа Исмат ҳақида маълумот берувчи манбаларнинг гувоҳлиги ва шоирнинг кўлёзма девонлари таркибида келган қасидалар унинг Самарқандда яшаган йилларида ҳам айна шеърӣй шаклларга кенг ружу қилганлигидан далолат беради. Жумладан, қуйидаги мисралар “Ер юзининг сайқали” Самарқанд мадҳига бағишланганлиги билан эътиборга моликдир:

Хушо ҳавои Самарқанду хоки пургуҳараш,

Ки кардаанд гул аз оби чашмаи ҳунараш.

Зи рӯху нузҳати ашъори тахтаҳуланҳор,

Раво бувад, ки бихони бихишти номвараш...[29, 150-153]¹

Кўринадики, шоир Самарқанд тупроғини гавҳарга тенг, ҳавоси танга хуш ёқувчи, ер юзининг жаннати каби таърифлар билан изоҳлайди. Олим ва ҳунарманду косиблар макони сифатида бу азим шаҳарни улуғлайди.

Хожа Исмат қасидаларида назарга ташланувчи мавзу ранг-баранглиги, ҳаёт завқи нашидаси, табиат тароватидан баҳраманд бўлишга ундаш, юрт муқаддаслиги каби туйғулар Саккокий қасидаларининг ҳам мағз-мағзига сингдирилган. Азиз умрини Мовароуннаҳр, унинг бош шаҳри Самарқанд ҳудудларида ўтказган туркиғўй шоир, юрагига жунбуш солган айна манзараларни шеърӣй мисраларида қуйидагича акс эттирган:

Сабо келди сафо бирла кетур, эй соқий, саҳбони,

Ўлуб кутлуғ элингга берки, тут ул жоми мусаффони.

Кетиб киш заҳмати келди муборак ёз била раҳмат,

Кеча кундуз керак қилсак чаман саҳнида маъвони.

Кечар худ дунёда умру ғаму шодию завқу айш,

Эшитгил кечасун зое гули гулзор навкони.[94, 10а-11б]

Саккокий қасидаларининг насиб ва мадҳ қисмларидаги айна лавҳалар шеърхонга бадий завқ бағишлаб, инсон учун бир мартагина бериладиган

¹ 20-1.

синов дунёсидаги умрни кадрлаш, уни солих амалларга сарфлашга ундайди. Юқоридаги мисраларнинг мантикий давомидай акс-садо берувчи мана бу мисраларда эса наврўзи олам ва унинг шукуҳига ишоралар кетади:

Рабиъ келдию қилди жаҳонни шоду хуррам,
 Чу гул шаънига ясади чаманда тахту хуррам.
 Шамол ҳол тилидин чаманга айтурким,
 Сурур келдию кетти ғаму кудурат ҳам.[94, 76]

Кўчирилган мисралардаги яна бир жиҳатни таъкидлаш жоиз кўринади. Яъни, шоирона қалбнинг ширин орзулари–табиатда юз бераётган уйғониш, янгиланишнинг эл-улус тақдирида ҳам амал қилиши, гина-кудурат, ғам-аламларнинг ўртадан кўтарилиши каби туйғуларнинг мисраларга сингдирилишида намоён бўлади.

Самарқанднинг бетакрор манзаралари, Афросиёб тепаликларидаги лолакизғалдоқларнинг ял-ял ёнувчи лавҳаларидан бекиёс завқ олган Хожа Исмат ва Саккокийлар, ўша жаннатий кўрку тароват билан мисраларини сайқаллаш орқали қасидаларининг мавзу ва ғоялар оламини бойитишга муяссар бўлган.

Хожа Исмат Халил Султон ва кейинчалик Мирзо Улуғбек саройида юз берган ижтимоий-сиёсий воқелик тағзаминида темурий шахзодалар ва бошқа ҳукмрон табақа вакиллари фарзандларига фикҳ, фалсафа, аруз, нотиклик ва адабиёт каби фанлардан сабоқ бериш билан бирга уларнинг айримларига бир-биридан гўзал қасидалар бағишлади. Шоирнинг аксарият қасидалари шу икки ҳукмдор – Халил Султон (40 та қасида) ва Мирзо Улуғбек (13 та қасида) ларга бағишланадики, биз ишимизнинг айна саҳифаларида ўшалардан айримларини Мавлоно Саккокий қасидалари билан қиёсий ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Хожа Исмат қиёсий девонида Халил Султонга бағишланган 64 байтлик қасида мавжуд. Шарқ халқлари адабиёти тарихидаги қасидачиликнинг барча анъанавий талабларига жавоб берувчи бу манзума юксак бадийлиги билан

ҳам ажралиб туради. Шундан бўлса керак, мазкур қасида Алишер Навоийнинг эътиборини тортган ва “Халил отиға яхши қасидалари бор” тарзидаги таъкидига сазовор кўрилган. Маълумки, қасидалар ғазалнинг қофия сирасига ўхшаб қофияланади. Бундай ҳолни Хожа Исматнинг таҳлил этаётганимиз қасидасининг ташбиб (насиб) қисмидаги қуйидаги парчада ҳам равшан кўришимиз мумкин:

Ин баҳри бекарон, ки Хаҳонест дар бараш, **-а**

Ғаввоси ақли кулл бизад пай ба гавҳараш. **-а**

Маҳ - аксе аз лавомеи лавҳи музаҳҳабаш, **-б**

Хуршед - нақше аз сафаҳоти масаввараш. **-а**

Хурони равзаро зи ҳаё карда дар қусур, **-в**

Нақши бутони лоларуҳи сарвпайкараш. **-а**

Бар лавҳи чарх гарм ҳамегардад офтоб, **-г**

Аз баҳри мўҳра кардани авроқи дафтараш...[29, 131]¹ **-а**

Шамсиддин Қайс Розий, Шайх Аҳмад Тарозий каби мумтоз шеършуносларнинг қасидага доир қўйган талабларига қатъий риоя қилинганлигини мазкур қасидада равшан кўрамиз. Ўша талабларга кўра, қасиданинг энг кичиги 15 байт, энг каттаси эса юз ўттиз байтдан зиёдрок бўлиши таъкидланган. Кўринадики, Хожа Исмат айна талабларнинг ўрта миқдорини қабул қилган. Анъанага кўра, ташбибда мақталувчининг фазилатлари ёритилиши, кўзда тутилган мавзунинг қирралари бўёқдор бадиий тасвирини топиши лозим. Хожа Исматнинг қасидасидан келтирилган парчада биз буни равшан кўрамиз. Шоир юксак мажозийлик талабларига урғу беради ва Халил Султонга нисбатан табиатдаги энг нафис ҳодисаларни ташбиҳ сифатида қўллайди. Илоҳий-ирфоний, фалсафий-маърифий сарчашмалардан пишиқ хабардор бўлган шоир бадиият жилोलарини сатрдан-сатрга қўчгани сайин кучайтириб боради. Қасида муаллифини Халил

¹ 21-1.

Султондаги юксак бадий истеъдод кўпроқ қизиқтиради ва у ўз қаҳрамони шаънига мана бу сатрларни битиб қолдиради:

Салмон дар иқтибос зи нури қасоидаш,

Дар рўх Саъд**б** аз ғазали рўҳпарвараш.

Ҳокон**б** аз бадоеи шеъраш гирифта файз,

Музтазҳар Анвар**б** ба маонии анвараш.

Аз маснавиаш рўҳи Низомияст дар сурур,

Дар фарду қитъа Ибни Ямин мадҳгустараш...[29, 131]¹

Бундан англашиладики, амирзода юксак истеъдодга эга бўлиб, шоир уни шеър илмида Саъдий, Анварий, Низомий, Салмон Соважий, ибн Ямин ва Ҳоконийлар билан рақобату баҳсга кириша олишини таъкидлайди. Агар Хожа Исмат берган баҳони ҳақиқатга яқин деб ҳисобласак, амирзода Халил Султоннинг қисқа муддат салтанат ҳукмрони бўлганини эмас, балки қисқа умри мобайнида Мовароуннаҳр адабиётига қўшган ҳиссаси нуқтаи назаридан янги бир сиймонинг ижодини кашф этамиз.² Хожа Исмат қасидасини Халил Султон мадҳига бағишланган қуйидаги байтлар билан яқунлайди:

Поянда бодзоти ту бар ав**Х**и салтанат

Давлат муину носиру иқбол ёвараш.[29, 135]

Носирӣ тахаллуси келтирилган қасидада Хожа Исмат шу жанрга доир, мумтоз шеършунослар ўртага қўйган яна бир талабни амалга ошириб, ўз талқинидаги қаҳрамоннинг келажигига катта умид билан қарайди.

XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярми адабиётида қасидачиликка ружу қилган ижодкорлардан яна бири Мавлоно Саккокийдир. Профессор Э. Рустамовнинг таъкидига қўра, Саккокий қасидаларининг умумий сони ўн биттадир[93, 55]. Чиндан-да, шоирнинг ЎзРФАШИ қўлёзмалар фондида 7685 инвентар рақами остида сақланаётган девонидан 11 қасида жой олган. Лекин

¹ 22-1.

² Амирзода Халил Султон фаолиятига доир айрим лавҳалар 23-иловада берилади.

ўшалардан Улуғбек Мирзо мадҳига бағишланган биргина қасида шоирнинг тўплами ва бошқа мажмуаларга киритилган, холос. Ўттиз тўрт байтлик мазкур қасида шу жанр олдига қўйиладиган барча талабларга тўла жавоб беради. Унинг матлаъ ва мақтаъи қуйидагичадир:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодойи амон келди,

Халойиқ айш этинг, бу кун сурури жовидон келди...

Жаҳонда қарнлар тирик бўлуб иззат била турғил

Азал вақтида чун отинг шаҳи соҳибқирон келди.[132, 283-284]

Шоирнинг тахаллуси қасиданинг 31-байтида келган. Унинг қолган қасидалари хусусида ҳам шундай гапни айтиш мумкин. Яъни мисраларда тасвирланаётган мазмун тақозосига кўра, муаллифнинг тахаллуси турли ўринларда келтирилади. Саккокийнинг кенг китобхонлар оммасига тақдим этилмаган ўнта қасидасининг ҳажми турлича. Жумладан, шоир қасидаларининг тўрттаси Улуғбек Мирзога бағишланган бўлиб, улар 21, 25, 41 ва 54 байтдан иборат. Мадҳ этилиш борасида иккинчи ўринда Туркистон хокими Арслонхожа Тархон туради. Унинг шарафига 15, 36 ва иккита 43 байтдан иборат жаъми тўрт қасида иншо этилган. Шунингдек, шоир темурий тождор Халил Султон отига 30 байтлик мадҳ битган. Девондаги энг ихчам қасида 11 байтдан таркиб топган бўлиб, Хожа Порсога бағишланади. Шундай қилиб, Саккокийнинг кенг китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинмаган қасидаларининг умумий ҳажми 289 байт ёки 578 мисрадан иборатдир.

Албатта, бундай гуруҳлаштиришнинг нисбий эканлигини эсдан чиқармаслик лозим. Чунки ўша асарларда даврнинг пешқадам ижодкори бўлган Саккокийнинг илоҳий-ирфоний, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маънавий қарашлари, даврон ва унинг аҳлидан, фалакнинг носозлигидан шикоят, шахсий қувончу изтироб ва орзулари ўзининг бадиий ифодасини топган.

Хожа Исмат сингари Саккокий ҳам “Дар бораи Халил Султон” сарлавҳали ўттиз байтлик қасида иншо этган. Қасидачилик анъанасига кўра, ушбу асар ташбиб (насиб) билан бошланади. Шоир насибда ўзининг теран

шoirлик салоҳиятини ишга солади ва навқирон шахзода шаънига қуйидаги рангин мисраларни бағишлайди:

Ғунча оғизлар ғунжидин қат-қат бу бағрим қон эрур,
 Дур тишларинг жавридин ҳар дам кўзум умён эрур.
 Гул юзунгни кўргали юз пора қилди ўзини,
 Сунбул кўрубон зулфунгиз шайдоу саргардон эрур.
 Лоланга қуббангни кўруб недин қарорўй дегажак,
 Ул ҳам бу ҳасрат ўтида ментек бино қўйғон эрур.¹[94, 5а-6а]

Ҳар иккала шоирнинг Халил Султонга бағишланган қасидаларини қиёсий ўрганиш жараёнидан англашиладики, улардан бири тожик ва иккинчиси ўзбек тилида иншо этилганлигидан қатъий назар, навқирон шахзода ва унинг шахсига муносабат бобида жуда кўп муштарак жиҳатлар кўзга ташланади. Хожа Исмат сингари Мавлоно Саккокий ҳам қасидасининг асосий қисмида энг нозик ва нафис туйғуларини асар қаҳрамони шаънига раво кўради. Мана бу мисралар айтганларимизга гувоҳдир:

Бошта қилур эрди қошинг, кўнглум ҳақида эгрилик,
 Кўз қокқил, ўзни асрасун даври Халил Султон эрур.
 Бўриким онинг хавфидин чўпон уюмас эрди ҳеч,
 Ҳоло шаҳаншоҳ адлидин қўйларға ул чўпон эрур...
 Баҳром онинг душмани ҳақида бир ханжар гузор,
 Соқчи саройи тоқининг айвонида кайвон эрур.
 Эй хусрави соҳибқирон Эрон сенинг, Турон сенинг,
 Пок ол юрибон ер юзин ёр бахтинг ул султон эрур. [94, 5а-6а]

Шарқ халқлари адабиёти тарихида раиятни қўйлар суруви, яшнаган боғ, серҳосил экинзорга ва одил подшони тадбиркор чўпон, тиришқоқ боғбон, миришкор деҳқонга қиёслаш анъана тусини олган. Шундай майлни Хожа Исмат ва Саккокийларнинг таҳлил этилаётган қасидаларида ҳам кузатамиз. Халил Султон сергак чўпон бўлганлиги туфайли, унинг сурувига

¹ 24-1.

бўрилар яқинлашолмайди. Амирзоданинг келажагига катта умид боғлаган шоирлар, унинг нафақат Мовароуннахру Хуросон, балки Эрону Турон тахтида кўришни ҳам орзу қилишади. Хожа Исматнинг қасидаси каби Саккокийнинг мазкур шеърида Шарқ халқлари қасидачилигининг яна бир талаби–мадҳ этилаётган тарихий шахснинг ёрқин келажакдан умидворлик туйғуси ифодасини топган.

Ортсун янги ойтёк сенинг кун кулмишга давлатинг,

Ҳам тўлин ойтёк эксугай ҳар ким анга пужмон эрур. [94, 5а-6а]

Халил Султонга аталган икки қасидани мутолаа қилиш жараёнидан англашиладики, ҳар иккала сўз санъаткори ёш тождорнинг тимсолини яратишда тарбиянинг таъриф (мақтов) усулини хуш кўришган. Яъни, Халил Султоннинг ижтимоий-сиёсий фаолиятида тўла шаклланиб улгурмаган энг эзгу сифатларни унга нисбат бериш билан ҳукмдорни яхшиликка даъват этишган. Айни майл Хожа Исмат қасидасида Халил Султон табиатидаги бадиий завқни форс-тожик адабиётининг забардаст вакиллари билан тенг кўришда намоён бўлса, Саккокий шахзоданинг тождорлигини авж пардада кўрсатиш билан қалбига таскин беради.

Юқорида таъкид этганимиздек, Хожа Исматнинг ўн уч қасидаси Улуғбек Мирзо мадҳига бағишланади. Улардан энг кичиги 34 ва энг каттаси 78 байтдан таркиб топган. Ҳажмдаги бундай тафовутлардан қатъий назар, улар мукамал қасидалар бўлиб, шу шеърий шаклнинг барча унсурларини (насиб, гурез, мадҳ, талаб, хотима) ўз ичига олади. Муайян қасиданинг у ёки бу мавзу, ёхуд тарихий шахс фаолиятининг қайси жиҳатини урғу билан ёритилишини ўша қасиданинг ташбибидаёқ пайкаш мумкин. Масалан, Хожа Исматнинг Улуғбек Мирзога бағишланган ўн уч қасидасининг насиб (ташбиб) қисмлари хусусида ҳам шундай гапни айтиш ўринлидир. Жумладан, ўша қасидалардан бирининг ташбиб қисмида ўқиймиз:

Шоҳи анҲум чун берун омад зи қасри зарнигор,

Қард гардун аз кавокиб домани гавҳарнисор.

Чун ғубори шаб бирафт аз сафҳаи рухсори рӯз,
Офтоб аз пеши рух бардошт зулфи шомитор.¹[29, 101]

Юқоридаги мисраларни мутолаа қилган шеърхон маъно ришталарининг фалакиёт олими шахсига дахлдорлигини пайкай олади. Чунки, биринчи сатрдаги “шоҳи анҲум” иборасини ҳаммага ҳам бирдай қўллаб бўлмайди. Мингдан зиёд юлдузларнинг ҳолат ва ҳаракатини кузатиш натижасида “Зижи Кўрагоний”ни ёзган Улуғбек Мирзогина ўша унвонга сазовордир. Шоир ўз тасаввуридаги шоҳи ғозийга хос нодир фазилатларни Мовароуннаҳр тахтида қирқ йил салтанат сурган, илм, адабиёт, санъатнинг фидойи ҳомийси ва замонларнинг беназир олими Улуғбек Мирзо қиёфасида кўради. Шундан бўлса керак, Хожа Исмат “Зижи Кўрагоний”нинг муаллифи ҳисобланган айни маърифатпарвар тождорга юксак ихлос билан қасидалар бағишлайди. Мана шоирнинг ўшандай бир мадҳиясидан парча:

Ба базми шоҳи аъзам, ба пеши ғуломонаш,
Ман аз дил кабоб орам ту аз лаби май ахтар.
Улуғбек султонеки аз ҳайбати баъсаш,
Зеру бам амин Хўяд ба ҳар шаби шери нар.
Чу Сукроту Букрот бaсе човушу дарбон,
Чу Хуршиду Хамшидат бaсе бaндаву чокар.
Зи баҳси ту дар ҳайъат Арасту шуда мулзам,
Зи нутқи ту дар ҳикмат Бўали шaвад музтар². [29, 94]

Улуғбек Мирзо шахси, тождорлик ва олимлик фаолиятига юқоридагидай муболағавий тасвир жараёнларини Саккокий қасидаларида ҳам учратамиз. Шоир бу алломаи давронга беш қасида бағишлайди. Улардан энг кичиги 21 ва энг каттаси 54 байтдан таркиб топувчи мукаммал қасидалар ҳисобланади. Анъанавий қасидачиликнинг барча тамойилларига мувофиқ келувчи айни мадҳияларнинг ташбиҳ қисмлари юксак бадиияти билан

¹ 25-л.

² 26-л.

этиборни тортади. Хожа Исмаат сатрларида бўлганидек, Саккокий мисраларида ҳам шоир олдида турган ғоявий ниятни ойдинлаштирувчи ишораларга урғу берилади. Жумладан, унинг қасидаларидан бирида келган мана бу сатрларда ўшандай манзарани равшан кўра оламир:

Келди маймуну ҳумоюн ийди олам бўлди шод,
 Мақдами сизга муборак бўлсун эй хисравниҳод.
 Имрат асбоби муҳайёву камуғ борон зариф,
 Сакласун кадр ул ямон кўздин ўкигил “ин якод”.
 Ушбу жашну, ушбу тоқу, ушбу айвону сарой,
 Кўрмади давринда Жамшиду Фаридуну Қубод.
 Адлу додиким бу кун султон Улуғбек юргизур,
 Кўрмади Нўширавон умрида андоғ адлу дод.[94, 7а-7б]

Кўринадики, шоир мулки Ажамда салтанат суриб, тарихда ўчмас ном қолдирган улуғ шоҳлардан ҳам Улуғбек Мирзони устун қўяди ва унинг адлу амниятига юқори баҳо беради. Тўғри, муаллиф бадий асар табиатига хос муболағига урғу берган, аммо тарихий ҳақиқатдан ҳам йироқлашиб кетган эмас. Чунки Улуғбек Мирзо замониди ва ундан кейин бунёд этилган тарихий манбалар бу зариф инсоннинг ҳукмдорлик фаолиятига ҳолисона ҳамда тўғри баҳони ёзиб қолдиришган. Саккокийнинг қасидаларидан яна бирида Улуғбек Мирзонинг олимлик фаолияти ёритилади. Туркиғўй шоир Хожа Исмаат қасидаси сатрларида бўлгани каби Улуғбек Мирзони жаҳоний шуҳрат соҳиби бўлган олимлар билан бир сафда қўяди:

Аристолису Афлотуну Батлимусу Жолинус,
 Али Синову Файлақус Арастуву Абу Машъар.
 Риёзий ҳамду ҳикмат расад Икрису Иқлидус,
 Бадеъию саноеъни санингтеқ билмади Анвар.
 Сахову жуду эҳсонинг қарам бирла қилурсен сен,
 Тилим еру ўқум яғмуйси дарёву қони музтар.[94, 9б]

Айни мисралардан таркиб топувчи қасида яна бир фазилати билан эътиборга молик. Асарнинг ташбибидан хотимасига қадар “лаффу нашр” (йиғмоқ ва ёймоқ) санъати етакчилик қилади. Албатта, бизнинг бу таъкидимиз қасида мисраларида қўлланилган бошқа шеърӣй санъатларни инкор этмайди.

Хожа Исмат ва Саккокий қасидаларида фақат табиат манзаралари, макталувчиларни (мамдух) шарафлаш, уларнинг эзгу фазилатларини мадҳ этишдан иборат деб қараш тўғри бўлмайди, чунки ҳар иккала шоирнинг биз назардан ўтказган қасидаларида панду ҳикмат, насиҳат, яхшиликка даъват каби туйғулар ифодаси билан бирга норозилик руҳини акс эттирувчи шеърӣй қаторлар кўзга ташланади. Темурийлар саройи муҳитида маълум муддат умргузаронлик қилган ушбу забардаст шоирлар бу даргоҳдаги иллатларнинг туб-тубига етиб боришади. Ўша доирада хизмат қилаётган аксарият мулозимларнинг шахсий манфаатдан бошқа дарди йўқлигини тушуниб етадилар ва айни зиддиятли лавҳалар шоирларнинг қасидаларида ҳам ўз муҳрини босган. Қуйидаги парчада ўшандай манзарани Хожа Исмат ижоди мисолида аниқ ҳис этиш мумкин:

Рўзе ба борғохи Сулаймони рўзгор,

Рафтам, ки қиблае беҳ аз он остон набуд.¹[36, 170]

Равшан бўлаётирки, Хожа Исмат ушбу парчада мансабдорлар ва улар даргоҳининг манзарасини маҳорат билан тасвирлайди. Бунда шоир шеърининг илк сатрларида ҳукмдорни муболаға билан Сулаймон пайғамбарга тенглаштириб, даргоҳига илк бор қадам қўйганида бундан яхши қиблаи остона бўлмаганлигини, иззат топишда саодат чодирӣ осмондан қолишмайди, деб ўйлаганини таъкидлайди. Лекин бу хом хаёл бўлиб, Дорои мулк, яъни, бойликда Дорога баробар амири муборак “лутф” қилишга келганда бир от ҳадя қиладики, бу шоирга ваҳшу тайр жинсида бир қаромат

¹Парчанинг кейинги баъзи байтлари ва уларнинг таржимаси учун қаранг! 27-1.

бўлиб кўринади. Лекин ундан-да заифроқ жонивор жаҳонда йўқлигига амин бўлади.

Хожанинг бу ҳажвдан мақсади бошқа бир соғлом ва бақувват тулпорни қўлга киритиш бўлмай, балки шу ҳажвия баҳонасида вазир бошчилигидаги бир гуруҳ амалдорлар феъл-атворлари ва мумсиклигини фош этиш бўлган.

Таниқли шарқшунос, профессор Е.Э.Бертельс, “Бу қасида ўзининг дағал жиҳати билан кўхна сарой қасидачилигида ниҳоят ажиб ҳолдир... Шоирнинг анъанага мувофиқ қасидани таърифу тавсиф билан бошлаши ва кейинчалик ҳақиқатни ошкор қилиши жуда тўғри услубдир”[21, 279-280],- дея эътироф этади.

Юқоридагидай норозилик оҳанглари акс эттирилган шеърий сатрларни Саккокийнинг Халил Султонга бағишланган қасидасида ҳам кўриш мумкин:

Фармон киличқа килсанг ул аъдони кин ичра кирур,

Хайр ишини таъхир этмагил ботқил чу ҳуш фармон эрур.

Бахту саодат эшигинг тупроқи бирла муфтахир,

Ходимларингдин бу фалак леккин анга несон эрур.

Мени жафо бирла вале жонга етурди ул кози,

Ким гоҳ шартини бузар, гоҳ ваъдаси ялғон эрур. [93, 5а-6а]

Равшан бўлаётирки, чинакам шоирона қалб ҳар қандай вазиятда ҳам ўз ҳақгўйлигини қанда қилмас экан. Буни кўчирганимиз шеърий мисралар исботлаб турибди.

Кўринадики, Хожа Исмат ва Мавлоно Саккокийлар ўз дилбар шеърлари билан биринчидан, XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярмидаги қасидачилик тараққиётига муносиб ҳисса қўшган бўлсалар; иккинчидан, шу шеърий шаклнинг мавзу доираларини бойитиш орқали даврнинг маънавий-ахлоқий ғоялари ривожига салмоқли ҳисса қўшишди. Эътимодли манбаларда Хожа Исмат Бухорий шахси ва адабий меросига берилган юксак баҳо унинг назмнинг 15 жанрида ижод қилганини назарда тутадиган бўлсак, ҳолислик тамойилларига таянилганидан далолат беради. Шоирнинг қиёсий девонидан

446 ғазалнинг ўрин олганлиги ижодкорнинг бу жанр тараққиётида ҳам муҳим улуши бўлганлигини далиллайди.

Давр адабиётининг етакчи жанрларидан бири бўлган рубойининг раванқ топишида ҳам Хожа Исмат шеърятининг муҳим ҳиссаси бор. Шоирнинг, айниқса мусамматнинг турли кўринишларида ижод этганлиги, шунингдек, чистон, муаммо, сингари жанрларда қалам тебратганлиги унинг юксак истеъдодидан нишона беради.

Хожа Исмат Бухорий XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярми адабиётининг забардаст қасиданавис шоирдир. Ижодкорнинг форсий ва туркийда ижод этган 90 дан ортиқ қасидаси бу борада унинг яқтолигини таъминлаб турибди. Айни чоқда бу улуг каламкаш зуллисонайнлик анъанасини ўз давридаги муносиб давомчиси саналади.

XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярми Мовароуннаҳру Хуросон адабий ҳаётида энг забардаст ижодкорларнинг асарлари қиёсий таҳлили жараёнида маълум бўлдики, бу даврда ўз тараққиёт поғонасининг янги босқичига кўтарилган ғазалчилик шаклий унсурлари нуқтаи назаридан сезиларли ўзгармаган. Унинг кофияланиш тартиби, радифли ёхуд радифсиз бўлиши, матлаъи ва мақтаъига қўйиладиган талабларда ўзгаришларни пайкаш қийин. Шоирлар ғазалларидаги ўзгаришлар мавзу ва ғоялар оламига дахлдордир. Шеърый асарларнинг қайси тилда бўлишидан қатъий назар, уларда ифодаланган мураккаб руҳий ҳолатлар ҳамоҳанг бўлиб, замондошларининг қувончу изтиробларини қаламга олиш ижод аҳлининг асосий мақсади бўлган. Айни ҳолат Хожа Исмат Бухорий ғазалларига ҳам дахлдордир.

2 БОБ

ХОЖА ИСМАТ ВА ТУРКИГЎЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ШЕЪРИЯТИНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Услуб адабиётшунослар талқинида

Ўзбек мумтоз адабиёти битмас-туганмас маънавий хазина бўлиб, уни ҳар томонлама, чуқур ўрганиш катта меҳнат ва изланишларни талаб этади. Зеро, ҳар бир муаллиф ўз ижод йўлига эга бўлиб, унинг бадиий яратмалари нафақат ўз адабиёти доирасида, балки умумжаҳон адабиётида ҳам муайян қимматга эгадир. Ҳар бир ижодкор ўз асарларига сайқал бериш учун турли бадиий услублар қаторида халқ оғзаки ижоди анъаналаридан баҳраманд бўлишга ҳаракат қилади. Бу хусусда таниқли рус шарқшунос олими К.Н.Зелинский шундай ёзади: “Нафис ва жимжимадор сўзлаш, ҳам фонетик жиҳатдан, ҳам риторик жиҳатдан нозик ифодаланган, шунингдек образлар билан тўлиб тошган услубга содиқ қолиш фақат сарой шеъриятининг эмас, балки халқ оғзаки ижодининг ҳам хусусияти эди”[48, 266].

Модомики, биз адабий услубнинг хос хусусиятлари ҳақида гапирар эканмиз бу борада таниқли адабиётшунос олимларимизнинг фикрларига мурожаат этишга тўғри келади. Жумладан, услуб хусусида адабиётшуносликка доир қомусий луғатда ўқиймиз: “Адабиётда услуб (лотинча “stilus”- ёзиш учун фойдаланиладиган учи ўткир таёқча, ёзиш тарзи), ёзувчи ижодининг ўзига хослигини акс эттирадиган бадиий баён воситалари образли тизимининг қатъий умумийлигидир[60, 752].¹

Замонавий адабиётшуносликда услуб атамаси икки маънода қўлланилади. Мазкур таснифга маслақ, дунёқараш, ғоявий ният (ва ҳоказо)

¹ Таржима ўзимизники С.Б. Аслий матн учун қаранг! 1-II

нуктаи назаридан бир-бирига яқин ижодкорлар гуруҳи ёхуд маълум қаламкашнинг бадиий ифода тарзи тушунилади. Адабиётшунос олимлар услуб талқинига турлича муносабатда бўладилар. “Айрим адабиётшунослар услубни ижодий методнинг муайян кўриниши деб тушунтирса, бошқалари ҳар иккисини ҳам бир ҳодиса тарзида қарайдилар”[137, 310].

Учинчи тоифага мансуб тадқиқотчилар услубнинг жамият, адабиёт, дунёқараш билан алоқадорлигини инкор этадилар. Уларча услуб Оллоҳ берган неъмат бўлиб, ушбу фазилат соҳиби ижодкор эса яратганнинг назари тушган шахсдир. Тўғри, шўро мафкураси йилларида илоҳийлик танқид остига олинди ва масала бир томонлама ҳал этилди. Бироқ ҳадиси қудсийдаги “сендан ҳаракат-мендан баракат” ғояси инобатга олинса, масала ойдинлашиб қолади. Бошқача айтганда, Оллоҳ берган неъмат қаламкаш томонидан парвариш қилинмас, сайқалланмас экан, у ўз-ўзича ҳосил бермайди. Ўзида илоҳий қарамни пайқаган қаламкашгина жамият, адабиёт қонуниятлари асосида дунёқарашини шакллантирса, унинг услуби рангин бўлиши аёнлашиб қолади.

Метод ва услуб фарқлари ҳақидаги баҳс аввалдан олимларни қизиқтириб келган. Баъзи олимлар “Метод бадиий услуб объективлигининг бош специфик асоси, лекин бирдан-бир ягона омили эмас. Негаки, услубнинг вужудга келишида социал ҳаётнинг, ёзувчи ижодий индивидуаллиги, истеъдодининг ҳам ўзига хос ўрни бор”[82, 65], деб уларни қориштириб тушунтиришади. Бу борадаги фикрларини ривожлантирган тадқиқотчи яна таъкидлайди: “Аммо услубнинг шаклланиш жараёни ҳам жуда мураккабдир. Адабиёт тарихини билмасдан туриб, ёзувчи ўз услубини аниқлаши жуда қийин”[82, 521].

Профессор Л.И.Тимофеев ёзади: “Методда энг аввало, ёзувчини бошқа, ўзига яқин ёзувчилар билан боғлайдиган умумий нарсалар кўзга ташланади, услубда эса уларни бир-бирдан ажратиб турадиган томонлар - уларнинг

шахсий тажрибаси, истеъдоди, нутқ оҳанги ва ҳоказолар кўзга ташланади” [101,411].

Адабиётшунослардан Н.Шукуров ва Ш.Холматовлар “Метод услубга нисбатан умумий характерга эга, методни образли маънода сахна деб фараз қиладиган бўлсак, услуб шу сахнада қўйиладиган спектаклдир. Спектакллар бир-бирига ҳеч қачон ўхшамаганидек, услублар ҳам ҳеч вақт бир-бирига ўхшамайди”, деб образли тасвирлаб беришади[113,35]. Ҳақиқатан ҳам, “услуб” деганда, ҳар бир ёзувчи ижодининг фақат ўзигагина хос, такрорланмас ғоявий бадиий хусусиятларини тушунамиз. Ўзига хос услуб ёзувчининг поэтик фикрлаши, ҳаётни бадиий идрок этишда ва ифодалашда сезиладиган хусусиятлар мажмуидир. Услубни белгиловчи хусусиятлар адабий асарнинг шаклидан тортиб мазмунигача (мавзу, ғоя, сюжет, конфликт, композиция, бадиий тил, махсус бадиий тасвир воситалари, поэтик синтаксис, ритмик-интонацион унсурлар ва бошқалар) чуқур сингиб кетади.

Биз юқорида таъкидлаган жиҳатларни адабиётшунос Т.Бобоев ҳам эътироф этади ва ўз мулоҳазаларини қуйидагича умумлаштиради: “Услуб – дунёқараш, ижодий метод, эстетик тамойиллар, ғоявий ният, фантазия, истеъдод салоҳияти, типиклаштириш манераси, эстетик идеал ва уни асар бадиий тўқимасига сингдириш, адабий жанр ва унинг имкониятларидан фойдалана олиш, сўз танлаш санъати, ифода усулида намоён бўладиган ёзувчининг ўзлиги. Услуб ёзувчининг ўз даври воқеа-ҳодисаларига фаол муносабатининг маҳсули бўлиб, ёзувчининг оригиналлигини, унинг бошқа ёзувчилардан фарқини кўрсатувчи бош омилдир”[24, 550].

Дарҳақиқат, профессор Н.Шукуров ўринли эътироф этганидек, “Индивидуал услуб деганда, биз ижодкорнинг воқеликни ўзига идрок этишини, воқеа-ҳодисаларни ўзига хос образлар ва ифода-тасвир воситалари билан акс эттиришини англаймиз. Услуб шоир-ёзувчи асарларида яққол кўзга ташланувчи, ажралиб турувчи ғоявий-бадиий хусусиятлар йиғиндисидан ташкил топади. Индивидуал услуб ҳақиқий ижодкорлик талантига, ўзига хос

эстетик идрокка ва дидга эга бўлган шоир-ёзувчи ижодидагина бўртиб кўринувчи белгидир”[114,7].

Таникли адабиётшунос олим Иззат Султоннинг фикрича “Шарқ адабиётшунослигининг илғор оқимларида бадий ижоднинг жони – мазмун экани доимо уқтирилиб келинган бўлса ҳам, услуб кўпинча бадий асарнинг мазмунидан узилган ҳолда текширилар эди. Шу сабаб Шарқ адабиётшунослигида “услуб” термини “баён тарзи”, “фикрни ифода этиш маҳорати” каби тор маънода талқин қилиниб келинган эди. Баъзи адабиётшунос, ёзувчиларнинг индивидуал услубидан ташқари “ҳар тарихий даврнинг адабиёти ва санъатининг ўзига хос услуби бор”лигини ҳам тасдиқ этмоқдалар”[53, 402]. Отахон адабиётшуноснинг эътирозларини тушуниш мумкин. Чунки бадий асарнинг шаклу мазмуни мутаносиб бўлмас экан, чинакам адабий ҳодиса ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Иккинчидан, адабий асарларда қўлланиладиган бадий тасвир воситалари муайян ғояни бўёқдор ифодалаш, жозибали қилиб ўқувчига етказишга хизмат қилмас экан, айти уринишларнинг қутилган самарани бермаслиги ўз-ўзидан аёндыр.

Шуни қайд этиш керакки, бутун Ўрта аср давомида Шарқ халқлари адабиётида ҳукмрон бўлиб келган услуб талқинларида ҳам маълум даражада хилма-хиллик учрайди. Масалан, Алишер Навоийнинг замондоши ва устози Лутфий шеърлари услуб жиҳатидан Навоий асарларидан анча соддадыр.

Профессор Ҳамид Сулаймон ўринли таъкид этганидек, ҳар бир замоннинг ўз услуби бор. Бу, авваломбор, ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳодисалари, мавжуд адабий-тарихий анъаналар ва қолаверса, ўз асрининг даҳо ижодкорларининг ижодий услублари билан боғлиқдыр. Олим Ҳофиз Шерозий ва Ҳофиз Хоразмийнинг услубига доир мулоҳазаларини давом эттириб ёзади: “...Ҳар иккала шоирнинг прогрессив (илғор) дунёкараши, фалсафий концепция, гуманизм, ижодий метод ва маҳорат бобидаги қатор муштарак ҳоллар уларнинг бир давр, бир ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий муҳитда яшаганликлари билан белгиланади... Ҳофиз Хоразмийнинг ўз

услугига, яъни индивидуал услубига келсак, бу унинг шеърларидаги **Хоразм лахжасига** тегишли сўз ва ибораларнинг ишлатилиши ва бошқа ўз замондош ўзбек шоирларидан **фарқли ўларок, араб ва форсий** калималарнинг нисбатан камлигида кўринади”[100, 4].¹

Тадқиқотчи У. Носиров услубшуносликка доир хилма-хил мулоҳаза ва қарашларни синчиклаб назардан ўтказар экан, ўшаларнинг нисбатан умумлашма хулосаси сифатида қуйидаги мушоҳадаларни ўртага ташлайди: “Даврнинг ягона услубини қабул қилиш маълум бир даврдаги ижодкорларнинг барчасини ягона идеологияга, ягона дунёқарашга, ягона эстетик идеалга, ягона бадий принципларга бўйсундиришга интилиш ва айти пайтда ижодий индивидуалликларни рад этиш ҳамдир”[82,69].² Адабиётшунос олим У. Носировнинг назардан таъкид билан ўтказганимиз қарашларига ҳамоҳанг фикрларни бошқа халқларнинг услубшуносликка доир тадқиқотларида ҳам учратамиз. Жумладан, арман тадқиқотчиси А.Григоряннинг фикрлари айтилганлар нуктаи назаридан катта қизиқиш уйғотади: Даврнинг “қандайдир ягона услубини талаб қилиш, услубни унификациялаш – бу, демак турли санъаткорлар услублари ўртасидаги ижтимоий, идеологик, эстетик айирмаларни, турли бадий йўналишларнинг принципларини рад этишдир”[44,8]. Равшан бўлаётирки, профессор Ҳамид Сулаймоннинг даврнинг “ягона услуби бўлиши” хусусидаги қарашлари У. Носиров ва А. Григорянлар томонидан инкор этилади. Аслида, ўз-ўзини инкор қилиш ҳолати профессор Ҳамид Сулаймондан келтирилган иқтибосда назарга ташланади. Олим Ҳофиз Хоразмий индивидуал услубининг айрим жиҳатларига урғу бериш билан, даврнинг ягона услубига доир қарашларини шубҳа остида қолдиради. Фикримизча, профессор Ҳамид Сулаймон ҳар бир муайян даврнинг ҳукмрон услуби ёнида, ўша босқичда қалам тебратган забардаст ижодкорнинг ўз индивидуал услуби ҳам бўлади, демоқчи.

¹ Таъкидлар бизники -С.Б.

² Таъкидлар бизники -С.Б.

Атокли адабиётшунос, академик, Иззат Султон “Адабиёт назарияси” китобида услубнинг хилма-хил қирраларига шарҳу талқинлар берар экан, ёзади: “Бир даврда икки хил услуб яшашининг яна бир намунаси – машҳур “Бобурнома”дир. У замонаси учун жуда содда, равон тил билан ёзилган”[52, 403].

IX-X асрлардаги форс-тожик адабиёти тарихи муаммоларини, жумладан, айнаи боскич ижодкорлари асарларида назарга ташланадиган услубий жиоларни ўта синчковлик билан тадқиқ этган ф.ф.доктори, профессор М.-Н. О. Османов эслатганимиз мавзуга доир лўнда хулосаларини қуйидагича баён этган: “Бошқача айтганда, биз услубни вужудга келтирадиган лексик эмас, балки бадий омиллари кўриб чиқамиз. Буларга шахснинг ўзига хослиги ва манбага аладоқдорлик, тасвир ва ифода, ягоналик ва умумийлик, жиддий ва эркин шакллар, оддийлик ва мураккаблик, мутаносиблик ва номутаносиблик, маҳобатлилик ва бежиримлилик, ҳаракатсизлик ва ҳаракатлилик, бир-хиллик ва қарама-қаршилиқ, алоқадорлик ва кузатувчанлик каби омиллари қиради”¹[86, 62].

Хожа Исмат ва у яшаб ижод қилган адабий давр шеърини услуби ҳақида сўз юритишда юқоридаги хусусиятларнинг аксариятини асос қилиб олиш мумкин. Чунки Хожа Исмат ўз адабий тажрибасида IX-X асрлар форс-тожик мумтоз ижодкорлари услубий ва ижодий анъаналарини муваффақият билан давом эттирган шоирлардан ҳисобланади.

Шарқшунос, М.-Н.О.Османов юқоридаги фикрларини давом эттирар экан, “шахс ва мавжудот муносабати” деганда, уларнинг услубий категория сифатида ижодий тип ва бадий метод категориялари билан тўқнаш келишини таъкидлайди. Олимнинг ишончли мушоҳадаларига биноан, IX-X асрлар форсий шеърини ижодий типни қайта яратиши керак бўлган қаламкашларнинг дунёқараши, бадий завқи, даврнинг ижтимоий-сиёсий манзараларини ёритишда етакчи омил бўлиб хизмат қилган. Яъни давр

¹ Таржима ўзимизники С.Б. Аслий матн учун қаранг! 2-И.

ижодкорларининг ўта шахсий дунёқараши асосида ижтимоий ҳаётда мавжуд бўлмаган, ҳақиқатдан йироқ манзара ва қаҳрамонлар тимсолини яратиши юқоридаги фикримизга ёрқин далилдир. Демак, шоир макталадиган шахс (мамдух) ни қандай бўлса шундай эмас, балки қандай хоҳласа ўшандай тасвирлайди.

Шарқшунос олимнинг бу теран фикрларини фақат IX-X асрлар форс-тожик адабиётига дахлдор ҳисоблаш тўғри эмас. Чунки зикри ўтган давр шеъриятида амал қилган ҳолат-ҳодисалар нодир анъана сифатида кейинги босқичлардаги форс-тожик ҳамда ўзбек адабиёти вакиллари ижодиётида ҳам амал қилганлигини пайқаш қийин эмас. Шундай гапни XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярмида Мовароуннаҳру Хуросонда форс ва турк (ўзбек) тилларида яратилган бадий адабиёт ҳақида ҳам айтиш жоиздир.

Юқорида баён қилинган мулоҳазаларни далиллаш мақсадида Хожа Исмаи, Мавлоно Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Ғадоий, Атоийларнинг айрим рубоий, китъа ва фардларини қиёсий таҳлил қилишга уриниб кўраимиз.

Хожа Исмаи ўз рубоийларида ўтмишдош қаламкашларнинг анъаналарини ижодий давом эттириб, уларда замондошларининг турмуш тарзи, руҳий маънавий олами, қувончу изтиробларини ихчам, равон, бадий бўёқдор ифодалашга эришган. Унинг машҳур рубоийнавис Умар Хайём тўртликларига пайравлик қилганини қуйида келтириладиган шеърлар қиёсида ҳис этиш қийин эмас.

Умар Хайём :

Асрори Хаҳон чунон, ки дар дафтари мост,

Гуфтан натавон, ки он вуболи сари мост.

Чун нест дар ин мардуми нодон аҳле,

Натавон гуфтан ҳар он чи дар хотири мост. [104, 115]¹

Хожа Исмаи:

¹ 3-И.

Асрори ҳақоике, ки дар пардаи мост,
 Тафсири ғами хотири озурдаи мост.
 Ҳар хун, ки дар ў бўи шаҳиди ғами туст,
 Аз реши даруни дили хунхўрдаи мост¹. [29, 538]

Рубойлар муқоясасидан аёнлашадики, уларнинг шаклий унсурларида ўзгариш кузатилмайди. Ҳар иккала рубойда ҳам бир хил сўз (мост) радиф вазифасида ишлатилган. Рубойларга ғоявий мазмун нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, жиндак тафовут кўзга ташланади. Умар Хайём тўртлигида жаҳоннинг нодон аҳли рафторидан шикоят руҳи устунлик қилади. Хожа Исматда эса шахсий кечинмалар доирасида мушоҳада юритилиб, ишқ билан алоқадор кечинмалар, ҳижрон уйғотган изтироблар заминида бадиий умумлашмага келинади.

Хожа Исмат устоз ижодкорнинг ғоявий ниятини теран англаган ва уни ўз услубига хос соддаликда давом эттирган. Бу жиҳатларни Мавлоно Лутфийнинг мана бу рубойсида ҳам кўришимиз мумкин:

Мен тилармен васлинг оҳи **сард ила**,
 Дийдаи гирёну рўйи **зард ила**.
 Заррае қўнглунга таъсир айламас,
 Неча кун нолиш қиларман **дард ила**. [64, 344]

Рубойда **сард**, **зард**, **дард** сўзлари қофия, **ила** радиф бўлиб келган. Қофияланиш тартиби анъанавий (а-а-б-а). Тўртликнинг мавзуи-ошиқона. Шоир ўзининг соддабаёнлик услубига садоқат сақлаб, чинакам ошиқнинг ҳижрон онларидаги руҳий ҳолати манзараларини бадиий акс эттиришга эришган.

Ишқ, ошиқ, машъуқа билан алоқадор рубойлар Ҳофиз Хоразмий ижодида ҳам анчагина топилади. Жумладан, мана бу сатрлар шоирнинг ўшандай рубойларидан биридир:

¹ 4-П.

Раҳм айламас ул кўнгули **пўлод бикин**,

Жоду қаро ҳинду кўзи **жаллод бикин**.

Ширин лаб-и лаълини тилаган ошиқ,

Жонин, не ажаб, берурса **Фарҳод бикин**. [106, 296]

Профессор Ҳамид Сулаймон қайд қилганидек, Ҳофиз Хоразмий сатрларида чиндан-да, Хоразм лаҳжаси ва фикрлаш тарзи яққол намоён бўлади. Шоир анъанавий ташбеҳлар, **лаъл**, **ҳинду хол**, **жаллод кўз**, **тошбағир** (пўлод кўнгил)дан фойдаланиб, бўёқдор мисралар яратган. Фарҳодга ишора қилиш орқали (талмиҳ санъати) айтилмоқчи бўлган муддаони янада қабарик ифодалашга эришган. Рубоийнинг шаклий унсурлари-ҳажми, қофияланиш сираси, радифи ва ҳоказоларда ўзгариш сезилмайди. Асосий тафовут эса ифодаланиши режалаштирилган ғоявий ниятни ҳофизона жилода кўрсатишда намоён бўлади.

Хожа Исмат ижодиётида ўнга яқин қитъа жанрида ижод қилинган шеърлар мавжуд. Аксарият шоирларнинг қитъалари тўрт сатрдан иборат бўлгани ҳолда, Хожа Исмат қитъаларининг энг кичиги олти мисралидир. Баъзан, ўндан ўн саккиз мисрагача бўлган қитъалар ҳам учрайди. Мазкур шеърини шаклнинг анъанавий унсурлари Хожа Исмат қитъаларида ҳам сақланган. Айрим қитъаларининг хотимасида эса, Исмат тахаллуси қўлланилган. Масалан, шоирнинг мана бу қитъасини назардан ўтказайлик :

Дило, ба неъматини боғи Ҳаҳон машав мағрур,

Ки ин баҳор ба барги гиё намеарзад.

Зару хазинаи дунё, ки мулк тобеи ўст,

Ба меҳнату талаби кимиё намеарзад.

Ба саҳра моли Ҳаҳон меҳўрам, на фазлу хунар,

Ки ин мато аз ин беҳ баҳо намеарзад.¹ [45, 65]

¹ 5-II.

Мумтоз адабиётшуносларнинг асарларида “бошсиз-матлаъсиз ғазал” тарзида тилга олинадиган қитъа ихчамлиги, ғоявий мазмунининг теранлиги, фалсафий мушоҳадаларга бойлиги билан эътиборни тортади. Тўрт мисрालи қитъаларнинг тоқ мисралари очик қолиб, жуфт мисралари ўзаро қофияланади (**б-а-в-а** ва ҳоказо) ва шу тартиб изчил давом этади. Хожа Исматнинг кўчирганимиз қитъаси эса ғоявий мазмуни, фалсафий-ирфоний мушоҳадаларининг бойлиги билан қизиқиш уйғотади. Масалага юзаки қараганда, мисраларда тушкун бир кайфият оҳанги сезилгандай бўлади. Бироқ ҳаётга завқи ниҳоятда баланд бўлган шоир шеърхонни хою ҳавасга берилмаслик, моддий неъматларга маҳлиё бўлиб, солиҳ амаллардан йироқлашмасликка даъват этади. Ана шу ғоявий ниятни юзага чиқариш учун шоир муносиб ташбеҳлар қўллаб, мисралари равонлигини таъмин этади. Шеъринг сатрларда ишлатилган сўзлар бугунги китобхон учун ҳам тушунарли. Уларда тушунилиши қийин арабий сўзлар йўқ. Айни воситалар мисралар равонлигини юзага чиқарган. Энг муҳими, шоир инсоният тақдирида фазлу ҳунар мавқеининг асосий ўринда туришига урғу беради.

Мукаттаот Ҳофиз Ҳоразмий ижодиётида ҳам етакчи ўринда туради. Шоирнинг кенг ўқувчилар оммаси ҳукмига ҳавола қилинган икки жилдлик девонидан унинг ўттиз бир қитъаси ўрин олган. Бу шеърларнинг энг кичиги олти мисра ва энг каттаси ўн саккиз қатордан иборатдир. Мисол тариқасида унинг мана бу қитъасини таҳлилга тортиб кўрайлик:

Аё Ҳофиз, бу Туркистон бисотинда чу хок ўлғил,
 Тиласанг туркийларни айласа шахмот сўзларинг.
 Сўз отини миниб югуриб еланларнинг азоқинга,
 Кўзунг ёшин равон қилғил қилурса от сўзларинг.
 Сўзунгнинг жавҳаринга сан харидоре топар эрсанг,
 Неча муфлис тақи бўлурса ўлтур, сот сўзларинг.
 Нишони мусхафи ҳуснин агар издаю сўзласанг,
 Бўлур ҳуснини кўрганларга чун аёт сўзларинг.

Бу туркийлар аросинда магар турки хитойидур,

Ким, ул ёндин халойиқға кўринур ёт сўзларинг.[106, 289]

Анъанавий китъачиликнинг барча шаклий унсурларига риоя қилиб ёзилган шеърнинг тоқ мисралари очик ва жуфт мисралари ўзаро қофияланган. Ҳажми катта. Қитъаларда мазмун тақозосига кўра шоирнинг таҳаллуси турли ўринларда келган. Услубига кўра қитъа диққатга молик. Унда Хоразмликларнинг сўзлари ва талаффузларига доир оҳангларнинг куюклиги шоир ифода тарзининг ўзига хос чиқишига хизмат қилган.

Хожа Исмат шеъриятида фард намуналари ҳам мавжуд. Биз назардан ўтказган девонларда бу жажжи жанрнинг ўттизга яқин намунаси киритилган. Мазкур фардлар ўзининг жанрий унсурлари билан ўтмишдош ижодкорларнинг шундай шеърларидан деярли фарқ қилмайди. Аммо уларда ифодаланган мазмун ҳақида эса бундай хулосани айтиш ножоиздир. Чунки Хожа Исмат ўз замонасининг етук маърифатпарвари, илохий-ирфоний арбоби сифатида мулки борлиқ ва унинг олий хилъати бўлган инсонга доир ўз тасаввурига эга эди. Ундаги теран тафаккур, юксак бадий завқ, ҳаётнинг нолюйқ иллатлари уйғотган туйғулар унинг барча бадий яратмаларида, жумладан, фардларида ҳам ёрқин ифодасини қолдирган. Фикримиз далили учун шоирнинг айрим жажжи шеърларини назардан ўтказайлик:

Ёр аз ҳар Хо, ки бардорад кадам,

Мо дар он Хо хуни дил хоҳем рехт. [29, 549]

Ёр оёғини ҳар ердан кўтаргудек бўлса, унинг кадам изларига биз юрагимизнинг қонини тўкиб қўйгимиз келади. Бу бадий ифодада “Аёл бор жойда гўзаллик, файз ва назокат бор” каби ҳикматли сўзлар билан ҳамоҳанглик сезилади. Иккинчидан, ёр-Оллоҳ. Орифларнинг ягона орзуси Унинг жамоли ҳисобланади. Оллоҳнинг ошиқни тарқ этиши ҳар қандай жазодан, ҳатто юракни чок этиб, қонини тўкишдан ҳам аянчлироқдир. Яна бир мисол:

Дар оби ҳаёт менамояд

Акси лаби лаъли обдораш.[29, 549]

Ҳаёт сувида ёрнинг серсув лаъл лаби ўз аксини топади. Бунда “ёрнинг намланган қизил лаби ошиқ учун тириклик манбаидир” деган хулоса билан бир қаторда “Ҳаётдан ширин нарсанинг ўзи йўқ”, каби маънони ҳам фаҳмлаш мумкин.

Шарқ шеърятининг бу жажжи жанрида Лутфий ҳам қалам тебратган. Шоирнинг девонидан унинг ўттиз икки фарди ўрин олган. Луғатларда ажратиш, якка, танҳо каби маънолари берилган фардлар мустақил мазмунга эга. Фардлар ўзаро қофияланган ва қофияланмаган кўринишларда намоён бўлади. Лутфий шеърятида унинг ҳар икки шакли мавжуд. Масалан:

Айтурлар анинг юзини кўрмакка килур ҳур,

Нетсун бу гирифторки, юз кўрмак учун дур. [64, 342]

Ёки:

Ўлтурди мураббаъ бош уза чекти балолар

Зулфини паришонлиғидин эттали шона. [64, 342]

XIV аср II ярми ва XV аср I ярмида қалам тебратган Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмийларнинг девонларида фард намуналари учрамайди.

Шарқ халқлари адабиёти тарихида олдинги юзйилликларда амал қилган шеърӣ жанрлар тадқиқимиз манбаи бўлган даврда ҳам қалам аҳли эътиборида бўлган. Уларга мурожаат этган ҳар бир ижодкор, анъанавӣ шеърӣ шаклларда ўзи яшаган замон ва макон аҳлининг қувончу изтиробларини, ҳаёт, табиат, эл-улусга бўлган баланд муҳаббатини бадиӣ ифодалаш йўлидан борар экан, ўз услубини шакллантириш, уни халқона ҳикмату мақоллар билан сайқаллаган ва шу восита билан муайян босқич адабиётида мавзу, ғоя, образлар дунёсини бойитишга муносиб ҳисса қўшган.

Услуб жуда мураккаб ҳодисадир. Уни қисқача тарзда маълум бир методология билан қуролланган ижодкорнинг ўзига хос бадиӣ ифодалаш тарзи сифатида таърифлаш мақсадга мувофиқдир.

Услуб ижодкорнинг ўзлигини, мустақиллигини белгилайди. Аммо услубни ёзувчининг ўзи ўйлаб чиқарган нарсга деб қараш мумкин эмас. Ижодкор ўзидан аввалги адиб ва моҳир қаламкашларнинг асарлари билан танишар экан, улардан ўрганади ва ижодий тажрибасида сайқал бериб нотакрор шахсий услубини шакллантиради. Айни адиб ёки шоирнинг бадиий янгилик яратиш маҳорати ҳам шунда билинади.

2.2. Хожа Исмат ва туркигўй замондошлари ғазалларининг айрим услубий хусусиятлари.

XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярми Мовароуннаҳру Хуросон адабиёти тарихи тараққиётининг диққатга сазовор ҳамда сермахсул бир давридир. Ушбу юзйилликда мумтоз ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни тез суръатда ривожланиб, бадиий адабиёт маданий ҳаётнинг мазмун ва моҳиятига жадал кириб борди. Бу даврда Гадоий, Атоий, Саккокий, Лутфий ва Хожа Исмат каби буюк сиймолар яшаб фаолият кўрсатдилар. Ўзбек мумтоз адабиёти мавзу, ғоя ва бадиий услуб жиҳатидан такомиллашиб, тараққиётининг янги пағонасига кўтарилди. Шеърят ва насрнавислик борасида сезиларли силжишлар юз берди. Ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсир кенг ва чуқур илдиз отди.

Темурий ҳукмдор ва шахзодаларнинг маданий соҳаларда билвосита ҳомийлик қилишда ўзаро мусобокага киришганликлари, уларнинг санъатпарварлиги туфайли XV асрнинг биринчи ярмидаги сиёсий барқарорлик, ҳўжалик ҳаётининг ўсиши, адабий ҳаётда аҳоли қатламларининг иштирок этиши, бадиий сўз санъатининг раванқ топишига самарали таъсир этди. Бу жараёнда адабиётнинг ғоявий мазмунида мулки борлик ва унинг неъматларини севиш, ошиқлик ҳолати ва маҳбуба васлини куйлаш, одил шоҳ образини яратиш каби мавзулар етакчилик қила бошлади.

Зикри ўтган юзйилликда адабиётнинг жанрий таркиби ва услубий ранг-баранглиги янги бир босқични бошидан кечирди. XV асрнинг биринчи ярмида камол топган Хожа Исмат шеърляри ҳам замондошларига ҳамоҳанг равишда мавзу, ғоя ва бадиият нуқтаи назаридан баркамоллик касб этди. Хожа Исмат маънавий меросида инсоф, адолат, вафо, садоқат, саховат ва мурувват каби олижаноб инсоний фазилатларнинг тараннум этилиши билан бирга бевафолик, таккабурилик, бадкирдорлик ва очкўзлик каби иллатлар кескин қораланади.

Шоир ғазалларини мутолаа қилганда унинг ўзидан олдинги ғазалчилик анъаналарини давом эттирганлиги билан бирга ўз даври турмуш тарзи ва ҳаёти воқеаларини уларда ўзига хос тарзда акс эттириб, бу жанрни мазмунан бойитганини кузатамиз. Давлатшоҳ Самарқандий таъбири билан айтганда: “Хожа Исматнинг ошиқона-орифона шеърлари Шохрух Султон саройида азим шуҳрат топди. Чунончи, халқ ўтган фузалолар шеърлари мутолаа ва мулоҳазаси билан шуғулланмай қўйди”[98, 147; 97, 361].

Алишер Навоий “Мажолис-ун нафоис” тазкирасида Хожа Исмат Бухорий, Бисотий Самарқандий, Хаёлий Бухорий, Қосим Анвор, Хожа Абдували Хоразмий, Мавлоно Ҳусайний, Бобо Савдой, Мавлоно Масихий ва яна бир қатор адибларни алоҳида ҳурмат ва эътибор билан тилга олади. Шуниси эътиборлики, бу ижодкорлардан бир гуруҳининг Хожа Исматга шогирд тушганини ҳам эътироф этади. Жумладан:

“Мавлоно Хаёлий Бухородин ва Хожа Исматуллонинг шогирдидур. Бу матлаъ анингдурким :

“Эй тийри ғаматро дили ушшоқ нишона

Халке ба ту машғул, ту ғойиб зи миёна”.

Ўзи хушхулқ ва хуштавр йигит эрмиш, ҳамоноки қабри Бухородадур[78,17].

Алишер Навоий таъкидлаб ўтган шоирлардан яна бири Бисотий Самарқандий бўлиб, “шўх таъби бор эрмиш, аммо бағоят омий эрмиш. Бу матлаъи машхурдурким:

Дил шишаву чашмони ту ҳар гўша барандаш,
Мастанд, мабодоки, баногаҳ шиканандаш”

Қабри Самарқанддадур”[78, 17].

Сўз мулкининг султони Хожа Исматнинг замондошларига ҳам юкори баҳо беради. Мавлоно Атоий, Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Гадоийлар ҳақидаги таърифларини солиштириб кузатамиз: “Мавлоно Гадоий туркигўйдир, балки машохирдиндур. Бобур мирзо замонида шеъри шуҳрат тутти, бир навъи айтур...”[78, 105]. Алишер Навоий Мавлоно Атоий ҳақида қуйидагиларни ёзиб қолдиради: «Балхда бўлур эрди, Исмоил ота фарзандларидандур. Дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит киши эрди. Туркигўй эрди. Ўз замонида шеъри атроқ орасинда кўп шуҳрат тутти. Аммо Мавлоно кўп туркона айтур эрди”[78,64]. Мавлоно Саккокий ҳақида эса, “Мовароуннаҳрдиндур, Самарқанд аҳли анга кўп муътакидурлар ва бағоят таърифин қилурлар. Аммо факир Самарқандда эрканида муаррифларидан ҳар неча тафаҳхус қилдимким, анинг натоижи таъбидин бирор нима англайин, таъриф қилғонларича нима зоҳир бўлмади. Барчадин қолсалар сўзлари будурким, мавлоно Лутфийнинг барча яхши шеърлари анингдурким, ўғурлаб ўз отиға қилибдур”[77, 63].

Равшан бўлмоқдаки, Алишер Навоийнинг катта замондошларига берган баҳоларида танқидий руҳ ҳам ҳукмрон. Бундай майлни кўпроқ унинг Мавлоно Саккокийга доир қайдларида кузатамиз. Саккокийнинг Самарқандда мухлислари кўплигини, улар унинг шеърларини мақташганини эътироф этган Алишер Навоий ўша баланд баҳоларини қувватловчи шеърларга дуч келмаганлигини ҳам қайд қилади. Алишер Навоийнинг Мавлоно Лутфий ва Саккокийнинг ижодий муносабатларига доир фикрлари ҳам эътиборли. Яъни бундай уйдирма гапларнинг “Малик ул калом”га ёпишмаслиги тазкира муаллифининг оҳангидан ёрқин сезилади.

Кўринадики, улуғ ўзбек шоири тарафидан берилган ихчам маълумотларда зикри ўтган қаламкашларнинг хос услубларига доир

ишоралар ҳам мавжуд. Жумладан, Мавлоно Гадоийнинг ўзига хос услуби борлиги (бир навъи) таъкидланса, Мавлоно Атоий дилбар байтларининг туркона, содда эканлигига урғу беради.

Модомики, Хожа Исмат юкорида зикри ўтган ўзбек шоирлари замондоши экан, уларнинг шеъриятидаги услубий қирраларни бир-бири билан қиёсий жиҳатдан таҳлилга тортиш мақсадга мувофиқдир. Хожа Исмат яшаб ижод этган адабий муҳитда, унинг Лутфий, Атоий, Саккокий каби бир қатор ўзбек шоирлари билан яқин адабий алоқада бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин. Масалан, Хожа Исмат Саккокий билан аввалига Султон Халил (1405-1409) ва Мирзо Улуғбек саройларида елкама-елка туриб ижод қилган ва ҳар иккала қаламқаш замон ҳукмдорларига бағишлаб бир-бирдан гўзал қасидалар битганлар. Мумтоз адабий ҳодисаларга давр дунёкараши нуқтаи назаридан қаралганда бир даргоҳда фаолият кўрсатган ижодкорларнинг адабий меросларида, уларнинг қайси тилда бўлишидан қатъий назар, уйғунликларни (мавзу, ғоя, қаҳрамон) кузатиш қийин эмас. Бундай муштаракликларни ишмизнинг кейинги саҳифаларида таҳлилга тортиладиган шеърий парчалар мисолида равшан кўрамыз.

Хожа Исмат:

Ул парирў шакли оламни гулистон айлади,

Гул юзи юз гулни хижлатдин паришон айлади...

Жон учун бошимга келдиму паришон чашми маст,

Исмат ул кўзни кўриб ҳам тарки иймон айлади.[28, 152 б]

Хожа Исматнинг рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) баҳрида ёзилган мазкур байтидаги ғоявий мазмунни Саккокийнинг шу радифли ғазалида ҳам кўриш мумкин:

Гул юзингни орзулаб юз кўзни гулзор айлади,

Шаккар ирингни тилаб жон танни афғор айлади.

Ишқ ишин Саккокий аввал билмайин осон кўруб,

Охири ўз жонининг ишини душвор айлади. [132, 278]

Матлаъ ва мактаъи келтирилган ғазаллардаги уйғунлик ишқу ошиқликка доир мавзу, мисраларда ҳаракат қиладиган қаҳрамонлар, вазн ва радифда равшан намоён бўлади. Хожа Исматнинг беш байтдан таркиб топувчи ғазалида *гулистон, паришон, ҳайрон, жон, қурбон, иймон* сўзлари оҳангдошликни таъмин этиб, анъанавий моҳият касб этади. Хожа Исматнинг туркийда ёзилган айни ғазали равон ва жарангдорлиги билан диққатни тортади. Гарчи мазкур ғазал шоирнинг ўзбек тилида ёзилган ҳозирча ягона шеъри ҳисобланса-да, калбларда бир ширин орзу жунбушга келади. Наҳотки, шу ўйноқи мисраларни бунёд эта олган шоир бу тилда бошқа шеърлар ёзмаган бўлса?! Яна бир жиҳатни таъкид қилишга тўғри келади: шоир ихчамликка интилар экан, ғазалнинг шаклий унсурларини ҳам эсдан чиқармайди. Яъни, жўшқин ишқий мавзуни ўйноқи оҳангда ифодалаш, ўша равонликни таъмин этишда қўл келадиган сўз ва ташбихларни топишда Хожа Исматнинг шоирона маҳорати ўзидан дарак беради. Шоирнинг кўчирганимиз ғазали ва бошқа шеърларида ҳам таҳаллус аксарият ҳолларда мактаъда келади. Айримлари эслатилган жиҳатларни Саккокийнинг парчаси келтирилган ғазалида ҳам кўрамыз. Туркигўй шоир ўз бадийий мушоҳадаларини етти банд (ўн тўрт мисра) да акс эттиришни хуш кўрган. Унинг шеърида *гулзор, афгор, бекор, иқрор, бемор, зуннор, хор, душвор* сўзлари қофия вазифасида келиб, анъанавийликни таъмин этган. Шеърнинг ўн учинчи мисрасида таҳаллус қўлланилган. Хожа Исмат ва Мавлоно Саккокий ғазалларидаги монандлик маъшуқанинг қиёфасига доир салафларнинг шеърларида истеъмолда бўлган ташбихларнинг келтирилишида ҳам намоён бўлади. Масалан, Хожа Исматнинг ғазалида келган *гулистон* (юз маъносида), *хиром этмоқ* (майда қадамчалар билан юрмоқ), *анбарин соч* (хушбўй ва қора соч), *пари* (маъшуқани хурга нисбат бериш), *жодукўз* (ноз билан қараш), *ўқ* (киприк), *ғамза* (қиё боқиш) каби сўз ва ибораларда амалдаги ташбихларнинг янгича қўлланилишини ҳис қилсак; Саккокийда айни жараён *гул* (юз), *эрн* (шакар лаб), *ой-хуршид*

(маъшуқанинг юзи), **ярим очик писта** (маъшуқанинг оғизчаси), **Масихо**(маъшуқанинг ўткир нафаси), **ишва** (нозли караш), **зуннор** (маъшуқанинг майда ўрилган узун сочлари), **тасбех** (маъшуқанинг бўйнидаги маржон доналари) кўчирганимиз сўз ва сифатловчилар воситасида янги услубий жилонинг ҳосил қилинишида намоён бўлади. Айримлари айтилган ана ўша жиҳатлар ҳар иккала ғазалнинг бадиий баркамоллигини ва ижодкорлар услубининг ўзига хослигини таъмин этган. Саккокий ғазалида келган **емқонмас** (қоникмаслик), **яроғиғ** (жароҳат етказувчи тиғ), **ўғон** (бўлган), **қўнғиши** (қўшни) каби қадимий туркий сўзларни қўллаш билан туркона услуб ҳосил қилишдан ташқари шеърхонни фикрлашга ҳам ундаган.

Олдинги саҳифаларда назардан ўтказганимиз услубий жилоларни Хожа Исматнинг матлаъ ва мактаъи келтириладиган қуйидаги ғазалида ҳам кўришимиз мумкин:

Маро ин як карам карди ки, расвои ҳахон кард**б**,

Ҳикоятҳои дардамро суруди ҳар забон кард**б**.

Чунин меҳри рухат, Исмат, фузун шуд рўзи бозорат,

Чаро умри азизи худ ба ҳар савдо зиён кард**б**. [29, 483]

Шоирнинг беш байтдан ташкил топувчи **кардб** (қилдинг) радифли мазкур ғазалида **жаҳон, забон, имтиҳон, меҳмон, ниҳон, зиён** сўзлари ўзаро қофияланиб, мисралар равонлиги ва мазмундорлигини вужудга келтиришга муносиб ҳисса қўшган. Шеър сатрларини ихлос билан мутолаа қилиш жараёнида ошиқ ва маъшуқанинг юзма-юз туриб мулоқот қилганидай бир манзара қулоққа чалинади. Албатта, бундай вазиятни шоирнинг сўз танлаш ва уларни мутаносиб қўллашдаги маҳорати вужудга келтирган. Хожа Исматнинг аксарият ғазалларида бўлгани каби парчаси келтирилган шеърда ҳам оддий сўзлар ёрдамида чиройли манзара ҳосил қилинади. Шеърый каторларда ошиқ ва маъшуқанинг ўртасидаги гинахонлик баландлик қилади.

Шундай майлни Ҳофиз Хоразмийнинг қуйидаги шеърий қаторларида ҳам кузатиш мумкин:

Ул дамдаким бу ошиқинга **ноз қилгасан**,

Юз ноз бирла фитналар **оғоз қилгасан**.

Сандин вафову лутф бу Ҳофиз таъма тутар,

Қиш лутф қилмасанг, ёзибон **ёз қилгасан**. [106, 74]

Етти байтдан таркиб топувчи ғазалда **қилгасан** сўзи радиф вазифасида келган. **Ноз, оғоз, ёз, соз, анбоз, шохбоз, парвоз, танноз** каби сўзлар мисралар аро таносуб ва қофиядошликни ҳосил қилган. Хожа Исматнинг тожик тилидаги шеърида бўлгани каби Ҳофиз Хоразмийнинг ғазалида ҳам гўё ошиқ маъшуқаси билан юзма-юз ўтириб, унинг “гуноҳ”ларини бирма-бир таъкид билан айтишдай манзара ҳосил қилинган. Хожа Исмат ғазалида **карам карди, расвойи Хаҳон карди, суруди забон карди, фузун шуд рўзи бозорат, зиён карди** каби сўз бирикмаларида ўша ўзаро мулоқот таъкидланса, Ҳофиз Хоразмий шеърий мисраларида эса **ноз қилгасан, оғоз қилгасан, ёз қилгасан** каби сўз ва ибораларнинг қўлланилишида эслатилган манзара ўзидан дарак беради. Ҳофиз Хоразмийнинг шахсий услубини илғашда унинг мисраларида қўлланилган хоразмча талаффуз ва сўзлар ёрдамга келади.

Хожа Исмат, Мавлоно Саккокий, Ҳофиз Хоразмий ғазалларида кўринган монандлик аломатлари Мавлоно Атоий ва Мавлоно Лутфий ғазалиётида ҳам назарга ташланади. Чунончи, Атоийнинг мана бу мисраларида анъанавийлик нуқтаи назаридан уйғунликни ҳис қилиш қийин эмас:

Кўзларинг-ким, қасди жону ғорати дин айлади,

Бир назарда юз туман ошиқни мискин айлади.

Тонг ели сочинг насиминдин Хўтан иқлимина,

Шаммае элтиб шикасти нофайи чин айлади. [87, 174]

Етти байтдан таркиб топган ғазал зоҳирий унсурларига кўра, гўё анъанавийдир. Мисралар охирида ўзгаришсиз такрорланувчи **айлади** сўзи

радиф вазифасида келиб, ифодаланаётган мазмунни алоҳида урғу билан юзага чиқаришда қўл келган. Ғазалнинг қофияланиш тартиби анъанавий (**а-а, б-а, в-а, г-а, д-а** ва ҳоказо). Радифдан олдин келган **дин, мискин, Чин, қийин, ғамгин, Ширин, насрин, кин** сўзлари мисраларо мазмуний боғланиш ва оҳангдорликни таъмин этган. Шеърнинг мавзуи ошиқона бўлиб, сатрларда ҳаракат қилувчи шеър қаҳрамони қиёфасида жафокаш ошиқнинг маҳзун ҳолати намоён бўлади. Мисраларда бадий талқинини топган маъшуканинг кўзу сочи билан алоқадор ташбеҳлар ошиқ изтиробларини таъсирчан акс эттиришга, инсонларо муомала маданиятига доир лавҳаларни ишораларда бўёқдор гавдалантиришга хизмат қилган. Шунингдек, маъшуқа кўзининг ғоратгарлиги, Хўтан оҳуларининг киндигидан тушувчи қора нофалар, уларнинг ошиқ жонини ларзага келтирувчи ҳиди каби лавҳалар мисралар жозибасини янада жонлантириш билан бирга, жамият ва инсон тақдирида амал қилувчи яғмоларни (ғоратгарликни), одамларнинг ўзаро муомаласи туфайли юзага чиқувчи нолайик ҳолат-ҳодисалар, қон тўкишлар, бузғунчиликларни ишораларда қоралайди. Бунинг учун эса ўша сатрларни вужудга келтирган давр тарихий-сиёсий, ижтимоий-фалсафий воқеаларини кўз олдига келтириш кифоядир. Худди ана шундай мураккаб руҳий ҳолатларни малик ул-калом Мавлоно Лутфийнинг мана бу шеърини қаторларида ҳам кўрамиз:

Ёр мендин бурқаъ ўз хуснина пайдо айлади,
 Пардада нури сиғитмай они расво айлади.
 Қилди Ширин хандасидин мубтало Фарходни,
 Кирди Лайли кўзиға, Мажнунни шайдо айлади.
 Суратиға кўзгуда хайрон ўзи оли била,
 Бизни Вомиқ отадиу , ўзни Узро айлади.[64, 281]

Замондошлари каби анъанавий зоҳирий аломатларга таянган Мавлоно Лутфий уларни янгича жилоларда қўллаш орқали бир тарафдан ғазал тузилишида яқпораликни ҳосил қилган бўлса, иккинчи тарафдан лутфиёна

услугни қабарик кўрсатишга эришган. Ғазалнинг биринчи мисрасида келган **буркаъ** (чачвон), от думидан тўқилган қора парда, ўшандай вазифани адо этган. Паранжида ўрнатилган чачвон унинг орқасидаги жамолни бегоналар нигоҳидан муҳофаза қилиши керак. Лутф санъатига таянган шоир эслатилган ишорада ўз маҳоратини намойиш этади. Чачвон паноҳидаги чехра шу қадар нурли эдики, у қора пардани “расво” (фош) қилади. Матлаъдан бошланган бундай теран маъно ришталари ғазалнинг кейинги сатрларини ҳам нурлантириб туради. Шарқ халқлари адабиётда тез-тез тилга олинадиган Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Вомиқ ва Узроларга ишора қилиш орқали, биринчидан, талмиҳ санъати ҳосил қилинган бўлса, иккинчидан ошиқ маъшуқ саргузаштига алоқадор жараёнларни тағдор ифодалашга эришилган. Матлаъдаги нурнинг жилоси айни мисраларга ҳам таралган ва лутфиёна услубга замин яратган.

Равшан бўлаётирки, мисралари таҳлилга тортилган салоҳиятли шоирларнинг байтларида асосий эътибор маъшуқанинг чехраси тасвирига қаратилган ва уларда қўлланган ташбеҳларда муштараклик назарга ташланади. Бундай манзарани зуллисонаинлик анъанасига амал қилган шоирларнинг ҳар икки тилда яратилган дилкаш сатрларида кузатиш қийин эмас. Шунингдек, бири тожик, иккинчиси ўзбек тилида асарлар яратган шоирларнинг сатрларида ҳам ўша жараёнлар назарга ташланади. Масалан, Хожа Исматнинг тожик тилидаги “ҳажаз мусаддаси мақсур” (мафойилун мафойилун мафоил) баҳрида ёзилган қуйидаги ғазали Мавлоно Лутфийнинг туркийдаги бир ғазали билан уйғун услубда, бир баҳрда, бир хил қофияларда ва радифда ёзилганлиги билан эътиборга моликдир.

Хожа Исмат:

Маро бе меҳри ту аз дил чи ҳосил?

Чу султон набвад аз манзил чи ҳосил?...[27, 55а]

Мавлоно Лутфий:

Нигоро, сенсизин мандин не ҳосил?

Агар жон бўлмаса тандин не хосил?..[62, 71]

Қиёсий таҳлиллардан хулоса қилиш мумкинки, Хожа Исмат Мовароуннахру Хуросонда зуллисонанлик анъанасига амал қилган, замондошлари билан ижодий рақобатга киришган ва ўзининг мустақил ифода услубини шакллантира олган истеъдодли шоир сифатида муносиб эътиборга лойиқдир. Хожа Исмат Бухорий ва унинг туркиғўй замондошлари шеъриятидаги услубий уйғунлик: байтларнинг равлонлиги, ўйноқилиги, тасвирланаётган бадий манзараларнинг бир-бирига яқинлиги, бир сўз ва бирикмаларнинг радиф сифатида танланиши бу даврда адабий алоқа ҳамда ўзаро адабий таъсирнинг сезиларли даражада равлан топганидан далолат беради.

2.3. Хожа Исмат ва Саккокий қасидаларидаги услубий уйғунлик

Қасида ўзбек мумтоз адабиётининг қадимий жанрларидан биридир. Хожа Исмат ижодида етакчи ўрин эгаллаган “бу шеърый шакл IX-XI асрларда араб адабиётидан форс-тожик адабиётига ўтган...”[12, 155]. Мумтоз луғатлар, шеършуносликка доир адабиётларга таянган мақола муаллифи У.Тўйчиевнинг кейинги мулохазаларига эътиборни қаратайлик: “Қасида (арабча, мақсад қилиш) ...тузилиши ғазалга монанд, аммо тахаллуссиз; композицияси кириш (насиб ё ташбиб), таъриф жойи, баёни, мадҳ ва мамдух (мактаълувчи) тўғрисидаги дуо ва шоир ниятидан иборат”. [12, 155]

Кўчирганимиз парчада баҳсталаб ўринлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, муаллиф қасидаларда шу асар яратувчисининг тахаллуси бўлиши масаласини шубҳа остига оладик, унга қўшилиш қийин. Чунки биз назардан ўтказишга улгурганимиз қасидаларнинг (хусусан Хожа Исмат, Гадоий ва Саккокий) ҳаммасида тахаллус мавжуд. Бироқ аксарият ғазалларда бўлганидек, қасидада тахаллус мактаъда келмасдан, қўлланилиш жойи ўзгариши мумкин.

Шарқ халқлари адабиёти тарихида кенг тарқалган қасиданавислик

асрлар давомида мавзу ва ғоялар олами нуқтаи назаридан бойиб, тараққий топиб борди. Юқорида таъкид этилганидек, тарихий шахслар, шоҳу амалдорлар, илоҳий-ирфоний арбобларга бағишланган қасидалар билан бир қаторда, тарихий, ҳаётий воқеа-ҳодисалар, йил фаслларига аталган ёки фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маънавий йўналишдаги қасидалар ҳам ижод этилган. Бу ҳақда “Адабиёт назарияси” китобида ўқиймиз: “Қасидачилик тарихи бу лирик жанрнинг қасидаи **ҳолия**, қасидаи **ишқия**, қасидаи **фаҳрия**, қасидаи **бахория**, қасидаи **мадҳия**, қасидаи **хазония**, қасидаи **ҳажвия** каби турларини билади”[13,264]. Юқоридаги иқтибосдаги рўйхатни тугал дейиш қийин, чунки унда Шарқ халқлари адабиёти тарихида шуҳрат қозонган қасидачиликнинг айрим йўналишлари киритилган эмас. Адабиётшунос Р.Мусулмониён қасидачиликнинг юқоридаги рўйхатида “қасидаи **хамрия**, қасидаи **марсия**, қасидаи **ҳасбия**, қасидаи **шиқвония**”[72,174-175] каби кўринишларини киритади. Ўзбек ва форс-тожик адабиётларининг XV асрдаги тараққиётида қасидачиликнинг юқорида эслатилган бир қатор йўналишларида ижод қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Мавлоно Саккокий, Мавлоно Гадоий ва Хожа Исматларнинг аксарият қасидаларида темурий шоҳ ва шахзодалар улуғланса, Алишер Навоийнинг “Фусули арбаа” асари йил фасллари ва “Ситтаи зарурия” (“олти зарурат”) туркум қасидалари илоҳий-ирфоний, ахлоқий-фалсафий мавзуларнинг бадиий талқинига қаратилгандир.

Фалсафий қасидалар араб адабиётида пайдо бўлиб, кейинчалик бошқа халқлар адабиётида шаклланиб ривожланган. Масалан, Носир Хисрав, Ҳоконий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Фузулийлар фалсафий қасидаларнинг ажойиб намуналарини яратганлар. Қасидаи маснуъ эса Салмон Соважий, Саккокийлар ижодида учрайди.

Қасидалар ҳажм жиҳатидан катта бўлиб, қофияланиш тартибига кўра ғазалга ўхшайди. Одатда, қасида **насиб** ёки **ташбиб**, **гуризгоҳ**, **мадҳ**, **қасд** ва **хотима** каби қисмлардан иборат бўлади. Қасида киришсиз бошланган бўлса,

қасидаи маҳдуд, қасидаи мухтазаб ёки қасидаи мужаррада деб юритилади. Мавлоно Гадоийнинг девонига киритилмаган, аммо “Ҳаёт васфи” тўпламидан жой олган, Халил Султонга бағишланган ўн уч байтдан таркиб топувчи қасидаси ана ўшандай асарлар сирасига киради.

Хожа Исмат замондошларидан бўлмиш Саккокий ўзбек шоирлари орасида XIV аср охири ва XV аср бошларида қасидачиликда энг шуҳрат топган шоир десак, муболага бўлмайди. У Хожа Исмат яшаб ижод этган адабий муҳитда яшаб, ижод қилди. Даврнинг суронли сиёсий-ижтимоий воқеаларини бошдан кечирди. Қасидаларида эса худди Хожа Исмат каби ўз замонасининг машҳур шахсларини мадҳ этди.

Бу ҳақда таниқли адабиётшуос А.Ҳайитметовнинг “Темурийлар даври ўзбек адабиёти” китобида қуйидаги фикрлар келтирилади: “Улуғбек саройидаги энг обрўли ва номдор ўзбек шоири, шубҳасиз, Саккокий эди. Унинг дилрабо лирик шеърлари билан бир қаторда ўзбек тилида Улуғбек, Арслон Хўжа Тархон, Хожа Муҳаммад Порсо ҳақидаги қасидалари ҳам бу шеърий жанрнинг ёрқин ютуғи бўлди. Унинг Улуғбек ҳақидаги қасидаларидан бирида олим-шоҳ тўғрисидагина эмас, ўзи ҳақида ҳам фахр билан сўзлаб:

Фалак йиллар керак айлансаю келтурса илкига,

Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони”,-деган эди[130,161].

Саккокийнинг мумтоз сўзшунос ва шеършунослар томонидан қасидага қўйган барча талаблари асосида ёзилган шеърлари фикримизга далил бўла олади. Бироқ айрим адабиётшунослар Саккокий қасидаларининг сони хусусида фикр юритганда чалкашликка йўл қўйганлар. Бундай ҳолни профессор Н. Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслиги ҳамда О.Носиров, С.Жамолов, М.Зиёвиддиновларнинг “Ўзбек классик шеърляти жанрлари” китобида кўраимиз. Уларнинг фикрича, Саккокий иншо этган қасидалар ўн бирта эмас, балки ўнтадир. Ҳар иккала китоб муаллифлари Саккокийнинг Улуғбек Мирзога бағишланган қасидаларини тўртта деб

ҳисоблайдилар. Шоир девонидан ўрин олган шу жанрдаги шеърларнинг миқдори эса бештадир.

Хожа Исматнинг қиёсий девонидан ўрин олган аксарият қасидалари ҳам ўша тарихий шахсларга бағишланган. Айни шеърӣ жанрдаги асарлардан аксариятининг Халил Султон ва Улуғбек мирзоларга бағишланганлигини ишимизнинг юқоридаги бобларида таъкидлаб ўтган эдик. Хожа Исмат билан Саккокий қасидаларининг бир адабий жараён ва даврда яратилганлигини инобатга оладиган бўлсак, ўша мисраларда ўхшаш ва индивидуал жиҳатлар бўлиши табиӣлигини таъкидлаш жоиздир. Зеро, уларда услубӣ ҳамжиҳатлик ва ўзига хосликлар талайгина.

Хожа Исмат девонининг қиёсий нашрида қасидалар рукнида етмиш тўққиз шеър берилиб, ундан кейин ғазаллар келтирилади. Китобнинг кейинги бўлимларида мусамматлар ва рубойлар жойлаштирилган. Шундан сўнг “Мустазодлар” сарлавҳасига дуч келинадики, унда қирқ уч байтлик Оллоҳ мадҳига бағишланган шеър, ўн байтлик Жўги Мирзога аталган мадҳияча, ўттиз саккиз байтдан иборат Халил Султонга аталган қасида ва 136 байтдан ташкил топувчи мактов йўналишидаги таркиббанд келтирилиб, унда чаҳорёри босафолар улуғланади. Бизга номаълум сабабга кўра девон ношири Аҳмад Карамий бундай таснифотга ҳеч қандай шарҳ бермаган. Фикримизча, мазкур шеърларда асосӣ мисралар мазмунини қувватлашга хизмат қилувчи орттирилган мисрачалар борлигини эътиборга олган адабиётшунос уларни мустазодлар тарзида номлашни маъқул кўрган. Шунингдек, айни шеърларда мадҳ-мактов оҳангининг кучлилигини ҳисобга олиб, ўшандай рукнда беришни лозим топган кўринади.

Юқорида айрим жиҳатлари қайд қилинган “орттирилган мисрачалар, илоҳӣ-ирфонӣ қарашлар, айрича шеърӣ шакллар” шоир бадӣӣ-ифода услубининг ўзига хос қиррасини кучайтириб кўрсатишга хизмат қиладикӣ, бундай жилони Мавлоно Саккокийнинг ҳозиргача мавжуд меъроси таркибида учратмаймиз. Туркигўй шоир девонидаги 11 шеърнинг барчаси

зоҳирӣ унсурларига кўра қасида жанрига дахлдор эканлигига гувоҳ бўламиз. Шу ўринда бир истисно ҳолатнинг борлигини ҳам таъкидлагимиз келади. Машҳур “Ғиёс ул-луғот” муаллифи Муҳаммад Ғиёсиддин қасида жанрига киритиш мумкин бўлган шеърнинг “энг кичиги ўн беш байт бўлиб, қофиялари ғазал тартибида давом этишини” айтади[128, 136]. Саккокий ва Хожа Исматлар қасидалари рўйхатида ўн бир ва ўн уч байтдан иборат биттадан шу шеърӣ жанр намунаси мавжудлигини айтиш жоиз. Мавлоно Саккокийнинг зикри ўтган ўн бир байтлик қасидаси Шамсуддин Муҳаммад Порсо мадҳига доир бўлса, Хожа Исматнинг ўн уч байтлик шеъри “Балх таърифи ва имомлик мулкининг мактови”га аталади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Мавлоно Гадоийнинг назардан ўтказилган Халил Султонга бағишланган бирдан-бир қасидасининг ҳажми ҳам атиги ўн уч байтни ташкил этади.

Мумтоз шеършунослар ва бугунги адабиётшуносликка доир ишларда қасиданинг аруз вазнининг қайси баҳрида ёзилиши қатъий чегараланмаганлиги таъкидланади. Профессор Р. Мусулмониён эса аксарият қасидалар учун “тантанавор” (мутантан) оҳангнинг ҳукмронлик қилишини қайд этади. Эслатганимиздай жиҳатлар Хожа Исмат ва Саккокий қасидаларида равшан намоён бўлади.

Қасидалардаги услубга хос аломатларни ойдинлаштиришда ўша шеърда бадий ифодаси етакчилик қилувчи мавзу ҳам катта аҳамият касб этади. Шу ўринда профессор Р.Мусулмониённинг мадҳ йўналишидаги қасидаларга доир бир фикрига аниқлик киритишга тўғри келади. Олимнинг таъкидича, ўрта асрларда қасиданинг зикри ўтган йўналишида ҳукмдорларнинг мадҳи етакчилик қилган ва бундай майл қасидаларнинг “сийқаланиши”, “обрўйининг пасайиши”га сабаб бўлган. Аслида эса, масалага бундай муносабат Шўро мафкураси тазйиқининг натижасидир. Яъни саройга алоқаси бўлган шоху султонларга мадҳлар бағишлаган шоирларни маддоҳлар сифатида қоралаш руҳи ўшандай туйғуни вужудга келтирган. Бундай ҳолат

учун қасида эмас, балки, бизнингча, шўро мафқурасининг масалага бир тарафлама муносабати айбдордир.

Тарихий манбаларда Халил Султонга “хушрўйликда Муҳаммад жамолино Юсуф малоҳати”[78, 165-166] нисбат берилади. Шунингдек, унинг адабиёт ва санъат мухлиси эканлиги, шеърлар ёзиб қўшиқ куйлагани Хожа Исматга таъсир этган ва ўша ҳақда уни ашъор битишга ундаган. Хожа Исматнинг қиёсий девонида шу фикрни исботлашга хизмат қиладиган йигирма олти байтли энг кичик қасидасига диққатни қаратамиз:

Бунафша бесамар зулфи ту лофи хубб зад,

К-унун зи гуфта хуршед нисор меояд.

Ба бўи ҳалқаи зулфат ба бўстон ҳар шаб,

Сабо ҳаме раваду мушки бор меояд...

Рафиъ мартаба Султон Халил к-аз хулқат,

Равоиҳи нафаси навбаҳор меояд...[29, 50-53]¹

Хожа Исмат қасидасининг биринчи байтида амирзоданинг хушсуратлигига ишора қилиб, бинафша унинг жамолини васф этиб, бесамар лоф ургани, унинг хушрўйлиги олдида қуёш ҳам уялиб қолганини муболағали таъкидласа, кейинги байтда амирзоданинг хушхулклиги ҳақида сўз юритиб, юксак мартабага муносиб Халил Султон хулқидан навбаҳор нафаси келишини мақтаб таъриф беради.

Хожа Исматнинг шеърий қаторларидаги услубий жилони-Халил Султон хуснини таърифлаш майлини Саккокийнинг ўттиз байтдан иборат мукаммал қасидасида ҳам яққол кўрамыз. Хожа Исмат каби Мавлоно Саккокий ҳам қасида ташбибини мана бундай бўёқдор мисралар билан бошлайди:

Ғунча оғизлар ғунжидин қат-қат бу бағрим қон эрур,

Дур тишларинг жавридин ҳар дам кўзим умён эрур.

Гул юзингни кўргали юз пора қилди ўзини,

¹ 6-П.

Сумбул кўрубон зулфунгиз шайдои саргардон эрур.

Лолангга қуббангни кўруб недин қарорўй дегажак,

Ул ҳам бу ҳасрат ўтида мендек бино қўйғон эрур.

Наргис кўзунгдин усрубон ментек аёқи илкингдин,

Бордиким андоғ усругай ийлурғани имкон эрур. [94, 56]

Кўчирилган мисралардаги маҳбубга нисбат бериш мумкин бўлган сифатловчилар шеърият учун мутлақо янги ҳодиса эмас. Маъшуканинг оғзини ғунчага, кўзини наргисга, сочини сунбулга (ва ҳоказо) қиёслаш ўзбек ва форс тожик шеъриятида анъана бўлиб келган. Аммо Саккокий мисраларида сўз қудрати ёрдамида ҳосил қилинган айнан ана ўшандай тароватни топиш мушкул, чунки туркигўй шоир эслатилган воситаларни ўз ғоявий ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилдирган ва шунга муносиб сўзлар топа олган. Шеърий қатордаги қубба, лола, унинг ял-ял товланиши–шуъла сочиши билан алоқадор ишоралар мазмун ришталарини мақталувчига–Халил Султонга дахлдор қилиб қўйган. Саккокий мурожаат қилган анъанавий воситалар Хожа Исмат мисраларида бинафша, гажжак зулф, хуршид, мушк, анбар, бўстон каби ташбиҳлар тарзида намоён бўлади. Қўринадики, ҳар иккала шоир анъанавийлик заминиди ўз ижодий услубини шакллантиришга эришган ва ўша мисраларнинг ҳар бири ўз ижодкорининг ғоявий нияти, руҳияти, фикрлаш тарзи, диду дунёқарашидан дарак бериб туради. Бошқача айтганда, ҳар бир даврнинг ўша замон ва макон билан изоҳланадиган умумий-услубий жиолари бўлганидек, ҳар бир ижодкорнинг ҳам эслатилган адабий жараён билан изоҳланадиган муштарак жиҳатларини сақлагани ҳолда ўз индивидуал услубида ижод қилганлигини Хожа Исмат, Саккокий ва Гадоийларнинг қасидалари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Мавлоно Гадоийнинг ягона **муҷаррад** қасидаси негадир матлаъсиз бошланади. Ўн уч байтдан таркиб топувчи бу қасиданинг дастлабки мисралари қуйидагича:

Замоне субҳидам андеша бирла ҳамнишин бўлдум,
 Ки, муддатлар анингла бўлмиш эрдим ҳар қаён ҳамроҳ.
 Дедимким, билса бўлмас дунёнинг ишини баъдал явм,
 Агар топса заволе бу камоли салтанат ногоҳ...
 Лисон ул-ғайбдин келди қулоғимға хитобеким,
 Шаҳаншоҳзодаларнинг сарвари Султон Халилуллоҳ.[132, 679]

Кўринадики, Гадоий қасидасида Хожа Исмат ва Саккокий шеърларида бўлгани каби бадий бўёқдорлик назарга ташланмайди. Гўё шеър қаҳрамони атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни кимгадир ҳикоя қилиб бераётгандай ҳолатга дуч келинади. Халил Султоннинг тахтга келиши илоҳий омиллarga алоқадордай бир ҳолатда тасвирланади. Эҳтимол, айна жиҳатларни Гадоийнинг индивидуал услуби билан изоҳлаш керакдир.

Хожа Исматнинг Улуғбек Мирзога бағишланган ўн уч қасидасининг энг йириги 78 байтдан иборат. Қасиданинг ташбиби шоирнинг бошқа қасидалари сингари табиий ҳодисаларнинг гўзал тасвири билан ибтидо топади. Унинг мана бу сатрларини мутолаа қилган шеърхон, айна сифатловчиларнинг замонларнинг улуғ алломаси Улуғбекка дахлдорлигини пайқай олади:

Чун субҳ зад саротиғ ёкут пайкараш,
 Афрошт осмони илм шоҳи ховараш,
 Арш аз барои муҳдаи дийдори офтоб,

Бар фарқи рўз рехт табақҳои гавҳараш. [29, 141]¹

Кўринадики, тонг отди, куёш чиқди, унинг заррин нурлари ҳамма ёқни ёритди, йўқ, гўё Шарқда илм нурлари таралди ва ҳамма ёққа чирой бахш этди каби мулоҳазалар қуюқ мажозий пардаларда акс эттирилган. Иккинчидан, куёш – Улуғбек Мирзо чехраси намоён бўлди ва унинг қадамига марваридлар нисор этилди тарзидаги талқин шеър қаҳрамони–Улуғбек Мирзога бўлган юксак муҳаббатдан хабар беради. Демак, шоир ўз ғоявий ниятини рўёбга

¹ 7-И.

чиқаришда қўл келадиган ташбеҳларнинг бадиий талкинига урғу беради. Ўшандай майл қасиданинг мана бу сатрларида ҳам назарга ташланади:

Дор уш-шифои хаста дилон чун Ханоби туст,

Бошад ки марҳами ба кафояд аз ин дараш.

Пуратр бод базми Ханобат ки тоза шуд,

Гулзори дин зи роиҳаи руҳпарвараш. [29, 147]¹

Қўринадики, Хожа Исмат Улуғбек Мирзо сифатларини шеърхонга аниқ ва таъсирчан кўрсатишга хизмат қилувчи тагдор, сержило сўзларни танлайди ва таносуб санъати талабларига мос равишда қўллашда зарифлик кўрсатади.

Танланган мавзуга исматона моҳирлик билан муносабатни Мавлоно Саккокийнинг Улуғбек Мирзога бағишланган қасидасидаги мана бу сатрларда ҳам равшан кўра оламиз:

Анингтек бўлди кўкким киши ҳар кўкни фарқ этмас,

Шикуфа ҳар замон нозил қилур куктин Сурайёни.

Кетурди лола бу мужмар ичинда анбари соро,

Қилур вола бухуриндин Самарканду Бухорони.

Гулистон аҳлина бу кун эрур ҳам ийду ҳам Наврўз,

Улар гул сочтилар ман ҳам кетурдим хуш бу ҳалвони... [94, 106-116]

Равшан бўлаётирки, Мавлоно Саккокий ҳам бугун дунё эътироф этадиган қомусий олим Улуғбек Мирзонинг фазилатларини рангин ифодалашда бор маҳоратини ишга солади, еру самони бир-бирига боғлашда қўл келадиган сўз ва ибораларни танлайди. Эл назарида бўлган гул, юлдуз ва муқаддас шаҳарларни (Самарканду Бухоро) кафилликка келтириш орқали фалаккиёт илми донишмандининг тасвирини чизишга эришади. Таҳлилга тортилган қасиданинг бошдан охир барча мисраларида мақтовнинг меъёрдан чиққани, шу шеърини шакл оҳорини тўкишга хизмат қилувчи ўринлар деярли учрамайди. Шеърини қаторлардаги ҳар бир ишора муайян вазифани бажаради

¹ 8-И.

ва туркигўй шоирнинг ғоявий ниятини шеърхонга етказишда самарали хизмат қилади.

Таҳлил жараёнига тортилган бадий лавҳалар Хожа Исматнинг бошқа бир қасидасида ҳам алоҳида оҳанг ва фикрий назокати билан эътиборни жалб қилади. Мана ўша сатрлар:

Кулзуми мушкини шаб собиту сайёрааш,

Ламъаи маҳ оби ў пайкари анХум инаб...

Шоҳ Улуғбек Ҳам, ҳашмати Доро ҳадам,

Сарвари Хайши АҲам, сафдари Хунди Араб.

Рафиъи тахту ливо, дафиъи зулму бало,

Ҳомиъи лутфу ато, қомиъи ранҲу насаб. [29, 48]¹

Бухоронинг зарофатли хонадонида тарбия топган илоҳий-ирфоний, дунёвий-фалсафий билимлардан пишиқ хабардор Хожа Исматнинг табиатидаги ноёб фазилатлар шеърӣ қаторларда ўзининг теран бадий ифодасини топган. Олдинги асарларида бўлганидек, айни қасидада ҳам, муаллифнинг диққат марказида Улуғбек сиймосидаги қомусийлик, саркарда ва давлат арбоби мақомидаги зийраклик, адолат, диёнат, амният каби олмос қирраларни исматона заковат билан ёритиш диққат марказида тугилади.

Саҳифаларда таҳлилга тортилган тожик ва ўзбек тилидаги парчалардан англашиладики, Хожа Исмат, Саккокий, Гадоийлар ўзи яшаган замоннинг пешқадам вакили, диний ва дунёвий билимлардан хабардор инсони сифатида асосий эътиборини афкор омма манфаатлари йўлига енг шимаришга, тождорларни авж пардада улуғлаш орқали эл-улус фаровонлиги йўлида хизмат қилдиришга ҳаракат қилишган. Қасидаларнинг рангин сатрларида эса, ўз услубларини гавдалантиришга, мухлисларига маънавий ва бадий озуқа беришга муяссар бўлишган.

¹ 9-И.

Хожа Исмат Бухорий ва Саккокий қасидаларида табиат ёки самовий гўзалликлар тасвирига мурожаат этишда умумийлик кўзга ташланса, аини гўзалликларни ҳосил қилувчи бадий тимсолларни жонлантириб муболағавий тасвирни вужудга келтириш Хожа Исмат қасиданавислигига хос хусусият сифатида намоён бўлади. Саккокий эса ўша бадий тимсолларни жонлантиради ҳамда ҳусни таълил бадий санъатига таяниб қасидага хос муболағавий тасвирни ҳосил қилади.

2.4. Зуллисонайнлик анъанаси ва услуб

Зуллисонайнлик тарихи бадий сўз санъатининг ўзи сингари қадимийдир. Бу анъананинг туғилиши ва тараққиёти халқлар ўртасидаги алоқа ва ҳамкорлик муносабатларининг пайдо бўлиши жараёнига бориб туташади [39, 66].

Шарку Ғарб ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-тарихий муносабатлар билан бирга адабий-маданий алоқа ва ўзаро таъсир бобида асосий чорраҳа бўлиб хизмат қилган Мовароуннаҳрда зуллисонайнлик анъанаси узоқ асрлар давомида амал қилиб келди. Маданий марказ сифатида тўла шаклланиш жараёнини бошидан кечирган Ўрта Осиё шаҳарларининг аксарият аҳолиси ўз фикрини бир неча тилда ифода эта билган. Бунга сабаб, зикри ўтган шаҳарларнинг Буюк ипак йўли устида жойлашиб, улар аҳолисининг турли юртлардан келган миллат вакиллари билан мулоқотда бўлганликлари туфайлидир. Бундай ҳодиса, айниқса, ўзбек ва тожик халқларининг турмуши, ижтимоий-адабий фаолиятида кўпроқ кузатилади.

Ўзбек адабиётининг равнақиға форс-тожик адабиёти вакиллари ҳисса қўшиб келганидек, форс-тожик адабиётининг мазмунли саҳифаларини бунёд қилишда ўзбек адиблари ҳам муносиб улуш қўшиб келганлар. Бу ўз навбатида, адабиёт оламида зуллисонайнлик анъанасининг шаклланишига олиб келган. Аёнлашадики, форс-тожик ва ўзбек бадий адабиёти, илм фани

ривожини бир-биридан узиб олган ҳолда текшириш, илмий умумлаштириш асло мумкин эмас. Ўрта Осиё халқлари бадий ижодиётида зуллисонайнлик асосан илк уйғониш давридан (X асрдан) бошланган ва ҳозиргача давом этаётган барҳаёт анъанадир [39, 67-68].

Зуллисонайнлик (ўзбек-тожик, тожик-ўзбек) анъанасининг такомилига Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Амир Шайхим Суҳайлий, Камолиддин Биноий, Бадриддин Ҳилолий, Бобораҳим Машраб каби ўнлаб шоирлар қўшган ҳисса бекиёсдир. Шубҳасиз, айни ҳодисанинг сезиларли силжишини XV аср I ярми адабий ҳаёти саҳифаларида кўриш мумкин.

Зуллисонайнлик ҳақида фикр юритганда, унинг икки кўринишда амал қилганлигини таъкидлаш жоиз. Биринчи йўналишни бадий санъат мақомидаги Муламмаъчилик (ўзбек-тожик, тожик-араб ва х.) ташкил этади ва бундай майл маҳсули бўлган шеърӣ мисрада у ёки бу халқ ўртасидаги биродарликни мустаҳкамлашда хизмат қилса-да, уларнинг адабиёти учун муҳим саҳифа вазифасини ўтамайди. Иккинчи йўналишдаги зуллисонайнлик адабий ҳодиса бўлиб, унга мурожаат этган ижодкор, икки тилда баробар ёхуд бирида кўпроқ, иккинчисида камроқ ижод этади. Айни фазилатни Хожа Исмат, “Муҳаббатнома” муаллифи Хоразмӣ, Лутфий, Алишер Навоий, Шайхим Суҳайлий ва бошқаларнинг адабий тажрибасида кўрамыз.

Ҳодиса сифатидаги зуллисонайнлик Хожа Исмат адабий фаолиятида етакчилик қилган ва у ўзининг ўзбек тилидаги шеърларини арузнинг энг мураккаб ўлчовида, баҳри тавилда ижод этганлиги билан Алишер Навоийнинг эътиборини қозонган. “Мезон-ул авзон” даги қуйидаги эътироф фикримизнинг далилидир: “Ул жумладин рамали маҳбундурки, ҳар мисраси саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмат Бухорийда пурбаҳо дебтурлар, бу услуб биладур.

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи лабингдурки, оларча эмас,
эй шўхи ситамгар,

Сарв ила сунбул наргис янги ою куёшу сабзаи жаннат кураи нофау

гулбарг аро шаккар”.[78, 91]

Бундан кўринадики, Алишер Навоийнинг арузнинг энг узун баҳри, рамали махбунда битилган ўзбек тилидаги мисолни айнан Хожа Исмаи шёриятидан келтириши бежиз эмас. Зеро, ушбу келтирилган парча бадиий услуби жиҳатидан Навоий эътиборини ҳам жалб этган.

Бироқ ҳозирга қадар Хожа Исмаи тнинг нафақат баҳри тавилда ижод этилган ўзбекча шёрлари, балки бошқа баҳрларда яратилган бу тилдаги ғазал ва қасидаларини (биринчи бобда келтирганимиз ўзбекча ғазал бундан мустасно) қўлга киритишга муяссар бўла олмадик. Тадқиқотчи А. Мирсафоев ўзи қўлга киритган ўзбек тилидаги икки ғазал ва бир қасиданинг манбаини кўрсатмаганидек, Аҳмад Карамий ҳам ўша иштибоҳни такрорлайди. Мумтоз манбалар Хожа Исмаи қасидаларининг умумий сонини тўксонта деб кўрсатгани ҳолда улардан етмиш тўққизтаси Техрон нашридан ўрин олган. Фикримизча сиёсий баҳсларни эътиборга тутган адабиётшунос ўзи қўлга киритган туркий қасидаларни четлаб ўтган бўлиши мумкин.

Хожа Исмаи тнинг форсийда баҳри тавилда ёзган икки ғазалининг қўлёзма нусхаларда мавжудлиги унинг бу вазнда шёрлар ёзишга мойиллигидан дарак беради. Мисол учун:

Мекашад турки камондору мусулмонкушу Ходуи ту чун кофари маст аз миҳа

бар ҳар Хигаре тири балоро,

То кушад зору ба ҳам барзадаву масту сийнонхўрдаву маҳрўҳу дилозурдаву

афгору Хигарсўхта моро.[45, 66]¹

Шоирнинг шу услуб ва айни баҳрда иншо этилган бошқа бир ғазалида бошдан охир “лаффу нашр” санъати етакчилиқ қилади:

Ранги рухсору дури гўшу хату хадду қаду оразу холу лабат, эй сарви парирўи
суманбар,

Шафаку кавқабу шому саҳару тўбия гулзори биҳишт асту ҳилолу тарафи

¹ 10-П.

чашмаи кавсар.[30, 551]¹

Баҳри тавилда ёзилган бундай шеърлар Мавлоно Лутфий, Атоий, Саккокий, Гадоий ва Ҳофиз Хоразмийларнинг бугунги кунда китобхонларга тақдим этилган девонларида девонларида учрамайди.

Ҳақиқатан, Хожа Исматнинг ўзбек тилидаги шеърлари унинг тожик тилида баҳри тавилда яратилган назм намуналари каби пурмаъно ва юксак бадий кимматга эга. Биз назардан ўтказган девонларда шоирнинг уч Муламмаъси (ўзбек-тожик) ни топишга муяссар бўлдик.

Мумтоз шеършунослар ва бугунги адабиётшуносларнинг ишларида зуллисонайнлик, (шеърий санъат маъносида) муламмаъ (равшан, ялтиратилган), ширу шакар санъати тарзида тилга олинадиган бундай шеърларга китобхоннинг диққатини жалб этиш, эътиборини қозониш, завқини ошириш ва бошқа тилдаги сўзлардан шеърий қаторлар яратиш маҳоратини намойиш қилиш ниятида мурожаат этилади. Бу санъатда яратилган шеърлар ҳар байтининг бир-мисраси бир тилда, иккинчи сатри бошқа тилда ижод этилади. Ўрта асрлар адабиётида зикри ўтган шеърларнинг форсча-ўзбекча, ўзбекча-арабча, форсча-арабча кўринишлари учрайди. Баъзан бир байти бир тилда, иккинчи байти бошқа забонда ёзилган шеърлар ҳам кўзга ташланади. Айтганларимизнинг мисоли сифатида Хожа Исматнинг муламмаъларини назардан ўтказайлик:

1-муламмаъ.

Бир ғамзаи мастона қилиб боқ бу сори,

То нолаи зор аз Хигари хаста барор**b**.

Ул гулми, санинг кошинг учун Хусрави Хубон,

Исма ту чаро дил надих**b**, хон насупор**b**?[28, 151 a]²

2-муламмаъ.

Сарву гулу шамшоду сумандур юзини бўйи,

¹ 11-П.

² 12-П.

Гар ошиқ он сарви қад ғолиямў**b**.

Қўтар юзгинанг оғзи учун бўлмаса маъдум,

Исмат ту ба он танг даҳон ҳеч нақў**b**. [28, 152 а]¹

3-муламмаъ.

Йўқ бўлса тахайюр муфид элга охи,

Эй моҳ агар Хилва кунон сўйи ман ой**b**.

Зор куюнмакни ҳажр элида қон айлади Исмат

Хуш бош ҳануз, эй дили саргашта, ку**Хоб**. [28, 152б-153а]²

Равшан бўлаётирки, барча муламмаъларнинг тоқ мисралари ўзбек тилида ва жуфт мисралари тожик тилида битилган. Уларнинг қофияланиши анъанавийдир. Кейинги тоқ мисралар очик қолиб, жуфт қаторлар матлаъга оҳангдош бўлиб келади ва шу тартибга шеър охирига қадар амал қилинади. Муламмаъ-ғазалларнинг мавзуи ошиқона. Уларнинг ҳаммасида маъшуканинг чехра ва қоматига доир аъзолар (**кўз, қош, хол, мужгон, хат ва ҳоказолар**) ҳақида бўёқдор мисралар яратилади. Шоир ҳар икки тилдан ҳам ғоявий ниятига мос сўзлар танлаш орқали, биринчидан, мисраларни “ялтиратиш”га, иккинчидан, уларнинг жозибалигини кўтариш ва ўзбек ҳамда тожик тилида сўзлашувчи мухлисларга бадиий завқ бағишлашга ҳаракат қилади. Учинчидан, санаб ўтганимиз фазилатлар исматона ифода услубининг равшан юзага чиқаришда қўл келади.

Муламмаъ ғазалларнинг сатрларида маъшуканинг фақат зоҳирий белгилари улуғланмай, балки нозик ишораларда унинг ботиний аломатлари, яъни ахлоқий-маънавий олами ҳақида ҳам гап боради. Айни жиҳатлар шоирга хос услубий жилоларни кабарик кўрсатишга хизмат қилади.

XV асрнинг биринчи ярмида кичик шеърини шаклларда қалам тебратган Атоий, Саккокий, Лутфий, Гадоний ва Ҳофиз Хоразмийларнинг кенг

¹ 13-П.

² 14-П.

китобхонлар оммасига тақдим этилган асарлари таркибида тожик (форс) тилида ёзилган шеърлар ҳақида маълумот ва улардан намуналар учрамайди. Гарчи Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” да Мавлоно Лутфийнинг зуллисонаинлигига урғу бериб, айрим тожикча (форсча) байтларини илова қилса-да, малик ул-калом адабий меросининг ноширлари бу масалани очик қолдиришган. Лутфий девонлари қўлёзмаларининг тавсифини берган адабиётшунос Э. Аҳмадхўжаев ҳам бу соҳага ойдинлик киритмайди. Олим Лутфий девонининг Париж Миллий кутубхонасида сакланаётган нусхаси шоирнинг мавжуд қўлёзмалари ичида энг мукаммалларидан бири эканлигини таъкидлар экан, унга малик ул-каломнинг 311 ғазали киритилганлигини ёзади, аммо форсий шеърлари ҳақида маълумот бермайди [61,13].

Шундай гапни муламмаъ-ғазаллар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Чунки шоирнинг мавжуд ғазаллари ичида Муламмаъчилик тамойилларига тўла жавоб берувчи шеърлар учрамайди. Аммо унинг айрим ғазалларида арабча, форсча сўзларнинг радиф вазифасида қелганлигини, айрим қофиялари ва мисраларда арабча, форсча сўз ибораларининг ишлатилганлигини инкор қилиб бўлмайди. Бунни қуйидаги мисолларда кўришимиз мумкин:

Кўрдум сению кетти **ғам**, **алминнатулиллаҳ**,

Жон топти ҳаёт ушбу **дам**, **алминнатулиллаҳ**.

Давлат куни туғди очилиб **субҳи саодат**,

Ҳижрон туни бўлди **адам**, **алминнатулиллаҳ**. [64, 236]

Кўринаётирки, мисралар охирида қофиядан кейин келиб, ўзгаришсиз такрорланувчи **алминнатулиллаҳ** (худога шукр) сўзи араб тилидан олинган бўлиб, радиф вазифасини бажарган ва мазмунни таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилган. Шундай гапни **ғам**, **дам**, **адам** каби қофиядош сўзлар ва мисраларни ташкил этган **субҳи саодат**, **ҳижрон** каби араб ва форс тилидан олинган сўзу иборалар хусусида ҳам айтиш мумкин. Мавлоно Лутфий мисраларида кузатилган юқоридагидай манзарани Мавлоно Гадоийнинг мана бу сатрларида ҳам кўзга ташланади:

Эй энгларинг кинояти “**вашшамсу ваззуҳо**”,
Зулфунг саводидур доғи “**вал-лайли изо сажо**”.

Лаълинг хаёли тушди кўнгул эвина, дедим:

“**Аҳлан-у хайра мақдам ва саҳлан ва марҳабо**”.[43, 19]

Кўринадики, қуръоний оятларга ишора қилиш орқали шоир шеър табарруклигини оширишни кўзда тутган. Иккинчидан, қуёшга ва унинг ёғдусига қасам ҳамда кун ёғдусига қасам иборалари Қуръони каримнинг 91-ва 93-сураларига ишора бўлиб, мажозий маънони ҳам англатади. Маъшуқа юзининг қуёшга, унинг жамолини кун ёғдусига ташбиҳ қилишнинг анъана эканлиги инobatга олинса, масала анча ойдинлашади. Яъни юзи қуёшни, хушрўйлиги кундузни эслатувчи маъшуқа ошиқ учун Қуръони Карим оятларидек табаррукдир. Матлаънинг иккинчи мисрасида келган қуръоний иктибос 92-сурадан олинган бўлиб, тун қоронғусига қасам маъносини англатади. Яъни маъшуканинг тун зулматини эслатувчи қоп-қора сочлари ошиқ учун бағоят суюклидир. Кўчирилган парчанинг тўртинчи қаторида халқона удумга ишора араб тилида берилган. Хонадонга келин тушганда ёки мўътабар одамлар ташриф буюрганда “қадамингиз қутлуғ (хайрли) келсин”, “марҳабо”, “хуш келибсиз” дейиш халқона одатдир. Шеър қаҳрамони ошиқ ўз маҳбубасига ана шундай мурожаат қилаётир.

Мавлоно Атоий яқин замондоши Лутфий сингари арабча сўзларни радиф вазифасида қўллайди. Мана бу мисолда ўшандай ҳолат ёрқин назарга ташланади:

Юзунгни кўрдим эй **жон**, **шукри лиллоҳ**,

Севунди **жони пазмон**, **шукри лиллоҳ**.

Умидим **бўстони**да юзунгдин,

Очилди юз **гулистон**, **шукри лиллоҳ**. [87, 163]

Мисралар охирида келган **шукри лиллоҳ** (Аллоҳга розилиқлар бўлсин) радиф бўлиб, шеър қаҳрамонининг шукронасини таъкид билан ифодалашга

хизмат қилган. Ғазал мисраларида келган **жони пазмон, бўстон, гулистон, шом, толий, хижрон, ташна, оби ҳайвон** каби араб ва форс тилидан олинган сўзлар шеър назокатини кўтариш, мазмундорлигини таъминлаш, шоир ғоявий ниятини бўёқдор ифодалашда қўл келган.

Мавлоно Саккокий девонида ҳам **ширу шакар** санъати талабларига яқин келувчи бир нечта ғазал мавжудки, улардан бирининг мисралари қуйидагича:

Кесса дағи ташлоса рақибнунг бошин ул ёр,

Нетар бу тикан ул **гули бехор** кошинда.

Недин билур ел мени ул ой ошқидур теб,

Чун сўзламадим ҳеч **дару девор** кошинда.[95, 18]

Кўчирилган мисралардаги **гули бехор** ва **дару девор** каби форсий иборалар ифодаланиши лозим бўлган мазмунни кучайтирибгина қолмасдан, балки сатрларга назокат ҳамда рангинлик бахш этган.

Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу мисраларида ҳам ўшандай манзарани ҳис қилиш қийин эмас:

Юзунгтак жаҳонда қани **моҳ-и тобон,**

Ким, андин хижил бўлса **хуршид-и рахшон.**

Хижил бўлмади эрса, не ёндин эмди,

Нихон бўлди лаълинг кўриб **об-и ҳайвон**. [106, 120]

Кўринадики, **моҳ-и тобон, хуршид-и рахшон, об-и ҳайвон, суврат-и жон, қасд-и иймон** каби форс ҳқмда араб тилларидан олинган сўз ва иборалар қофия вазифасида келиб, мисралар оҳангдорлиги, мазмундорлиги ва нафосатини кўтаришга хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Хожа Исмат билан бир даврда ижод этган, замон ҳодиса ва воқеаларининг биргаликда гувоҳи бўлган туркигўй шоирлардан Мавлоно Лутфий, Атоий, Гадой, Саккокий ва Ҳофиз Хоразмий каби мумтоз ижодкорлар, асосан, туркийда шеърлар ёзиб, форсча ва арабча сўзлардан унумли фойдаланиш орқали ўз мисраларини “ялтиратиш” воситасида адабий қардошлик саҳифаларини янада бойитиш учун муносиб

хисса қўшдилар. Хожа Исмат Бухорий эса муламмаъ услубида битилган ғазаллари билан адабий қардошликнинг алоҳида саҳифаларига зеб бера олди.

Хожа Исмат Бухорий ва туркиғўй замондошлари шеъриятидаги яқрангликларнинг намоён бўлиши уларнинг бир даврда яшаб, бир ҳукмрон сулола мафкурасини улуғлаб асарлар ёзганлари, шунингдек, кўпроқ бу ижодкорларнинг зулнисонайн шоир эканликлари билан чамбарчас боғлиқ кўринади. Айни адабий ҳодисани муайян бир ижодкорнинг ўзига хос услубининг ҳар икки тилдаги шеъриятида намоён бўлиши билан изоҳлаш мумкин. Чунончи, Хожа Исматнинг баҳри тавил услубида ҳам ўзбекча, ҳам форс-тожик тилида пурмаъно ва юксак бадий кимматга эга бўлган ғазаллар битганлиги унинг ўзига хос услубининг олмос қирраси сифатида яққол кўзга ташланади.

FOR AUTHOR USE ONLY

3-БОБ

ХОЖА ИСМАТ ВА ТУРКИГЎЙ ЗАМОНДОШЛАРИ ШЕЪРИЯТИНИНГ БАДИИЯТИ

3.1. Давр шеъриятининг мавзу, ғоя ва образлар олами

Хожа Исматнинг дунёкарашини у яшаб фаолият кўрсатган XIV аср охири ва XV аср биринчи ярмида ижод майдонида Мовароуннахру Хуросонда яратувчилик билан шуғулланган замондош шоирларнинг ижтимоий-иктисодий, сиёсий-маънавий, ахлокий-фалсафий қарашларидан ажратиб олган ҳолда талқин қилиш мумкин эмас. Чунки бир масканда, бир хил адабий муҳитда умргузаронлик қилган қалам аҳлининг ҳаёт, инсон, уни ўраб олган мавжудот, атрофда содир бўладиган воқеа-ҳодисаларга нуктаи назарининг турлича бўлишини ақлга сиғдириш душвор. Хусусан, табиатнинг олий хилъати инсон тақдири устида бош қотирувчи, уни руҳий-маънавий балоғат пиллапояларида кўриш орзуси билан нафас олувчи ижод аҳли хусусида шундай гапни айтиш жоиздир.

Умрининг катта қисмини илоҳий-ирфоний пирларнинг ватани бўлган Бухорою Самарқандда ўтказган Хожа Исматнинг дунёкарашини ҳам мулки борлиқнинг яратувчиси, синчков нигоҳбони Тангри таолонинг мўъжизаларидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Мутасаввиф шоирнинг дунёкараши бир жиҳатдан исломий таълимотга таянади. Унда иймон - эътиқод тушунчаси устувор. Шариат нуктаи назаридан иймоннинг олти рукндан биринчиси – Оллоҳнинг ягоналигига ишониш: У – яратувчи, У – ҳокими мутлақ, У – ибодатга лойиқ, У дунёнинг жамики нарсаларининг эгаси. У – иллоҳий қудрат: Ўзи жон беради, Ўзи уни олади. Ундан ўзга ҳеч бир жонзот абадий ҳаёт кечирмайди. У – оламнинг мояси, Унинг борлигига кўнгил билан ишонмоқ, иймон келтирмоқ зарур. Иймонли киши худога

ибодат қилмоғи даркор. Бунинг учун, аввало, худо сатҳини билиш лозим. Худо сатҳи – ибодат ва машаққат йўли. Бу йўл хижрон, дарду жафо, ғаму ғусса, алам чекишдан иборат. Диний эътиқоднинг ана шу устувор жиҳатлари Хожа Исмат шеъриятида ўз аксини топган.

Шоирнинг диний-тасаввуфий қарашлари ўзининг пешқадам ғоялари билан ажралиб туради. Бир сўз билан айтганда, у Оллоҳни инсон қалбида, унинг юрагида, деб тушунади. Бундай фалсафий қараш Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий-ғоявий қарашлари билан ҳамоҳангдир. Айни мулоҳазаларимизни шоирнинг куйидаги шеърларида кўрамиз:

Хижрон накашед, бадии ғами васл чи донед,

То дард набинед, даворо нашиносед.

Эй аҳли ибодат, ҳама дар ишқ накўшед,

Гар саҳдаю сатҳи худоро нашиносед.[29, 291]¹

Қўринадики, худони танимоқ, учун банда унга интиломоғи, бу йўлда хижрону азобларга шай турмоғи лозим. Хожа Исмат учун юзаки ва сохта ибодат чинакам иймон-эътиқод ҳисобланмайди. Худони таниш учун унинг сатҳини билиш заруратдир.

Исломий шариатда иймоннинг иккинчи рукни Оллоҳнинг фаришталарини тан олмоқ ҳисобланади. Оламдаги мавжуд нарсалар икки хил: биринчиси–сезги орқали мавжудлиги билинадиган нарсалар, иккинчиси–сезги орқали мавжудлиги билинмайдиган нарсалар. Хожа Исмат ҳам сезги орқали борлиги билинмайдиган нарсаларни “ғайб”, яъни тасаввуфда эътироф этиладиган “илми ғайб” деб ҳисоблайди. Унинг дунёқарашида ғайбга ишонмоқ иймоннинг камолотидан даракдир. Буни шоир бир ғазалида шундай таърифлайди:

Мо аз он рўз, ки илми назар омўхтаем,

Ба Ҳамоли ту чашм аз ду Ҳаҳон дўхтаем.

¹ 1-III

Муфлиси ҳалқаи савдои ту донем, ки мо
 Ҳосили ҳар ду Ҳаҳон баҳри ту бифрӯхтаем.

Масеҳвор дар шаби торик Худо то рӯз,
 3-оташи рӯи ту шамъи назар афрӯхтаем.

Ҳар киҳо шамси Ҳамоли ту дилсӯхта аст,
 Мо чу парвона дар андешаи он сӯхтаем.

Ишқ варзидан, Исмаи, ба ту имрӯзи манасти,

Мо назарбозию ишқ аз азал омӯхтаем¹. [29, 423]

Беш байтдан таркиб топувчи кўчирилган ғазал, мазмун-моҳиятининг теранлиги билан эътиборга молиқ. Шундай гапни мисраларда қўлланилган тағдор сўз ва иборалар хусусида ҳам айтиш мумкин. Жумладан, шоир “илми назар” ибораси орқали Нақшбандия таълимотининг раҳбаларидан бирига эътиборни қаратади. Яъни солиқ мақсад йўлида қадам босаркан, унинг эътиборидан оламнинг мутлақ мўжизаси четда қолмаслиги зарур.

Шеър қаҳрамони ошиқ учун маъшуқа (Оллоҳ) дан муқаддасроқ нарса йўқ. Шунинг учун у фақат маҳбубаси ҳақида ўйлайди. Ундан нажот кутади. Унинг атрофидан шам нурига маҳлиё парвонадек айланади. Шеърӣ қаторларда келган Масеҳвор (Исо нафас маҳбуба), оламнинг ёғду манбаи куёш иштирок этувчи мисралардаги ўхшатиш ва ўхшатишмишлар ботинӣ мазмунни кучайтирган. Айни ишоралар ғазалда ифодааланган маънонинг қоришиқлигини (мажозӣ ва ҳақиқӣ ишқ) ифодалашга хизмат қилган. Сидқидилдан ибодат қилиш, ошиқ учун худо билан юзлашишга баробар:

Меҳроби абрӯи ту агар қибла будасти,

Ҳеч гаҳ қабул нагашти намози ман.

Ойинаи Ҳамоли ту то Хилвагар нашуд,

Зоҳир нашуд ҳақиқати ишқи маҳози ман.²

¹ 2- III.

² 3- III.

Мумтоз шеърятда учрайдиган типик ҳодисалардан бири, ботиний маънода ёр тимсолида худони кўришдир. Унга шундай сифатлар берилади: ёрнинг қошлари гажжак, улар туташган жой–меҳроб. Исломиий удумлардан аёнки, масжиддаги тоату ибодат қиблага–меҳробга қараб амалга оширилади. Шоир ана ўша урфга ишора қилиш орқали мисраларнинг нафақат зоҳирӣ, балки ботиний маъноларига урғу беришга эришади. Бунинг учун меҳроб тимсолидан моҳирона фойдаланади. Ийҳом санъатига таяниб, маъшуқа қошлари ҳосил қилган меҳробдан кузатилган маъно кучайтирилади. Намозу ибодатдан назарда тутиладиган таянч мақсад, Оллоҳ васлига восил бўлиш эканлиги нозик ишораларда аксини топади. Шу аснода мажозий ва ҳақиқий ишқ ёнма-ён қўйилади. Мажозийликнинг сидқу садоқат туфайли ҳақиқий ишқ мақомига кўтарилиши муқаррарлиги таъкидланади.

Ишқнинг инсон маънавий-руҳий баалоғатида муҳим омил эканлиги Атоӣй, Саккокий, Гадоӣй, Ҳофиз Хоразмӣй ва Мавлоно Лутфӣларнинг ғазалиёти учун ҳам бегона эмас. Қуйида матлаъ ва мақтаъи келтириладиган ғазаллар шу фикримизни қувватлайди:

Мени шайдо қиладурғон, бу кўнгулдур, бу кўнгул,
 Хору расво қиладурғон, бу кўнгулдур, бу кўнгул.
 Ўзгадин кўрмаки кўзунг ёшини, эй Лутфӣй,
 Айни дарё қиладурғон, бу кўнгулдур, бу кўнгул.[64, 146]

Яна :

Ох, ул санам ҳажринда кўз ҳар лаҳза дарё бўлғуси,
 Ой чехрасин ангғонча юз турлу сурайё бўлғуси.
 Ҳижрон захри мунда йўқ бўлса, эй Саккокий, санга,
 Ул шохнинг аччиқ сўзи, сўкунчи ҳалво бўлғуси.[94, 246]

Равшан бўлаётирки, кўчирилган парчаларда ҳаракат қилувчи шеър қаҳрамони ошиқнинг маъшуқа ташвиш-тараддудларидан бошқа дарди йўқ. Лутфӣй талқинидаги шеър қаҳрамони бошига тушган хижрону изтиробларнинг бош сабабчиси сифатида ўз қалбини билади. Яратганга

маскан вазифасини ўташи мумкин бўлган пок инсон (солик) қалби бадий талқинини топган укубатларнинг манбаидир. Худди шундай гапни кўзлардан дарё мисол оқувчи ёш хусусида ҳам айтиш мумкин. Саккокий талқинидаги ошиқнинг ҳам дарду ғамлари ундан кам эмас. Унинг ҳижрон давларида оққан ёшлари дарёни вужудга келтирса, чеккан охи сурайё сайёрасига етади. Худди шундай муҳолағали ва ифротли ташбеҳлар маъшуканинг зулфи хусусида ҳам ишлатилган. Бир сўз билан айтганда, ҳар бир туркигўй шоир ғазалларида ишқ тасвири марказий ўринда туриб, севишганлар табиатидаги иллатларни покловчи восита сифатида акс-садо беради.

Мусулмонликнинг асосий руқнларидан яна бири иймондир. Хожа Исमत ҳам айни ҳақиқатни эътироф қилади ва унинг қирраларини бадий бўёқларда ривожлантириш йўлини хуш кўради. Жумладан, куйида келтириладиган ғазал сатрларида шундай майл равшан назарга ташланади:

Парирухон, ки чу хуршед аълам афрўзанд,

Ба айши нури рухат чун ситора дар рўзанд,

Зи суратат ҳама таълими ҳусн мегиранд,

К-аз ў ба мактаби ҳубб малоҳат омўзанд.¹[29, 297]

Диний таълимотга кўра, Оллоҳ фаришталарини эътироф этмоқ иймондандир. Шоир ҳам шу фикрдан узоқлашмайди, аксинча, тан олади. Ғоят рангли ва оддий сўзлар ёрдамида ҳосил қилинган мисраларда ўша майлни равшан кўриш мумкин. Малоикалар–паричеҳралар, улар ою куёшдай нур сочиш, мулки борлиқни ёритиш қудратига эга. Мисралардан аёнлашадики, шоир ҳар бир сўзнинг ўз ва тағ маъносига урғу беради. Фаришталар ва ер гўзалини ёнма-ён тутиш, уларни улуғлаш йўлидан боради. Шоир учун ҳар қандай гўзалнинг фақат зоҳирий ҳусни эмас, балки ботиний олами кадрлироқдир. Бу шеърини парчада келган “малоҳат” сўзининг қўлланилишида равшан намоён бўлади.

¹ 4-III.

Иймоннинг бадий талқини учун бундай услубий жилогa мурожаатни
Атоийннинг мана бу байтларида ҳам кўришимиз мумкин:

Эй мусхафи хуснунгга менгинг нуктаси оят,

Ислом элига бўлди юзунг нури ҳидоят.

Сен хурмусен ё малак, эй турфаи даврон,

Не, хуснунга бор ҳаддию, не лутфунга ғоят. [87, 36]

Равшан бўлаётирки, халифа Усмон мусхафи, пайғамбарлар ва уларнинг ҳадиси, жаннат ҳуру париларига ишора қилиш орқали шоир, биринчидан, иймонни улуғласа, иккинчидан, гўзал ҳулқли, иймон-этиқоди бут инсонларни шарафлашга тарафдорлик қилаётир. Табиийки, бундай мағзли сатрларни мутолаа қилган фаросатли шеърхон ҳушёр тортади ва ўша ибратли фазилатлардан намуна олишга интилади.

Хожа Исмат дунёқарашида жамият осойишталиги ҳам муҳим аҳамият касб этади:

Муроди одам**б** аз зиндаг**б** ҳаст хотир**Хаъмб**,

Агар чунун набуд зиндаг**б** ба чи кор ояд? ¹[29, 293]

Икки сатрдан иборат шеърда бир олам маъно мужассам. Инсон табиатнинг гултожи экан, у осойишта яшамоғи, мавжудотдаги неъматлардан баҳраманд бўлмоғи лозим. Айни чоғда ўз ҳадини билмоғи, табиат кўркига кўрк қўшмоғи зарур. Шундай бўлмас экан, умр мазмунсиз ўтади. Мутафаккир шоирнинг бундай олийжаноб қарашлари бугун учун ҳам аҳамиятлидир.

Хожа Исматнинг юқорида таҳлилга тортганимиз мисраларидаги умумбашарий ғоялар унинг қуйида келтириладиган шеърий парчаларида мантиқан ривожлантирилади:

Фиғон оҳиста кун Исмат шаби ҳа**Х**р,

Ки шахр аз ғусса барҳам зад, Ҳа**х**он ҳам.¹ [29, 403]

¹ 5-III.

Шеърӣй парчада муболаға ва унинг кўринишлари (ифрот, ғулувв) ишга солинган. Маъшуқа ҳижронида ошиқнинг фиғони фалакка ўрлайди ва у фалакни ўз домига (ҳатто бутун жаҳонни ҳам) тортади. Оддийгина ва ошиқу маъшуқа ўртасидаги можароларгагина дахлдор бўлиб кўринган айна лавҳалар чуқур ижтимоий-сиёсий тағмаънога ҳам эга. Мисралардаги ишоралар Хожа Исмаи яшаган замондаги тарихий-сиёсий воқеалар қиёсида ўрганилса, уларнинг туб моҳияти равшан бўлиб қолади. Ёки шоир тожу тахт, молу мулк учун олиб борилган мақсадсиз курашлар мулки борлиқдаги гўзалликни йўққа чиқаради, деган фикрни ўртага қўяди.

Одам Ато зурриёдларини мулки борлиқ нафосатидан баҳра топишга, замон ва маконда осойишталик, хотиржамликни таъмин этишга даъват туйғуси Ҳофиз Хоразмий шеъриятида ҳам етакчилик қилади. Жумладан, туркигўй шоирнинг мана бу китъасида ўша ғояларнинг гўзал бадий ифодасини кўрамиз:

Коми жонни тилама, эй оқил,

Чун бу оламнинг ичра йўқдур ком.

Ком агар бўлса эрди оламда,

Топғай эрди тан ичра жон ором.

Бесаранжом кўринур ишлар,

Чун кўрунмас жаҳон ишинда низом.

Оқибат чун жаҳонда қолмасмиз,

Яхши улдурки, яхши қолса ном [106, 225]

Кўринадики, ком сўзининг қўп маънолилиқ хусусиятини ишга солган шоир дунёнинг бебақолиги, мол-мулкнинг бевақолигига урғу берар экан, замондошларини андишали, мурувватли, саховатли, меҳр-оқибатли бўлишга ва ўздан яхши ном қолдиришга даъват қилади.

Хожа Исмаиининг дунё, инсон, унинг яшашдан мақсадига доир ижтимоий-фалсафий қарашлари фақат ғазалларидагина эмас, балки унинг

¹ 6- III.

катта ҳажмли китъаларида ҳам гўзал бадий тасвирини топган. Фикримиз далили учун унинг куйидаги тўққиз байтли китъасини таҳлилга тортамыз:

Касоне, ки сад ҳамчу мо дар Ҳаҳон,
 Таваоноиву сарвари доштанд.
 Дар ин киштзори таҳайюр бaсе,
 Давиданду тухми амал коштанд.
 Ба сад хирсу таъХил карданд Ҳамъ,
 Ба вақти дарав ҳар чи бардоштанд.
 Дар ин хобгоҳи адам хешро,
 Муқимони Ховид пиндоштанд.
 Ба дурӯза мўҳлат бар ин раҳ гузор,
 Бaсе коҳи ишрат барафроштанд.
 Чу вақти раҳил омад ин Ҳумларо,
 Бирафтанду бар роҳ бигзоштанд.
 Ду чашме, ки ҳаргиз нашуд пур зи хирс,
 Ба як дам ба хокаш бианбоштанд.
 Аз он буд ин Ҳумла саргаштаги,
 Ки аз умр мўҳлат тама доштанд.
 Ҳуш онон, ки чун Исмат аз ҳар чи буд,
 Гузаштанду нобуда ангоштанд.[44, 66]¹

Нафис шеърӣ санъатларга бой китъа ўзининг теран ижтимоӣ-фалсафӣ мазмуни билан диққатни тартади. Яшаган даврида турли тоифа вакиллари давраларида бўлган, Амир Темур, Улуғбек Мирзо, Ҳалил Султон каби ҳукмдорлар суҳбатларида иштирок этган Ҳожа Исмат инсоннинг фаний дунёга келиб, яшаб ўтишининг моҳиятини ўзича мушоҳада қилади. Топган пишиқ фикрларини шеърӣ қаторларга сингдириб, ўқувчилари билан баҳам

¹ Шеърнинг тўлиқ матни ва таржимаси учун қаранг! 7- III.

кўради. Дарҳақиқат, фоний оламда яшашни ҳар ким ўзича тушунади. Тўрт кунлик дунёни молу мулк йиғиш, юксак мартабаларни эгаллаш тарзида қабул қилувчилар каттиқ янглишадилар, чунки улар ўзларини дунёнинг мутлак эгаси деб биладилар. Аммо бундай бандалар каттиқ хатога йўл қўядилар. Ажал шароби етганда на молу дунё, на мансабу мартаба жонга оро киради. Ҳамма нарсани қолдириб, қуруқ қўл билан боқий оламга рихлат қилинади. Ҳаётда ўзини унутмай, солиҳ амаллар пайида бўлганлар надоматсиз дунёни тарк этадилар. Шеърда қўлланилган бадий санъатлар юқорида айтилган бўлиқ фикрларни юзага чиқариш учун хизмат қилган. Зеро, Хожа Исмат қолдирган маънавий мероснинг барча даврлар ва инсонлар учун рухий-ахлоқий кўмакдош эканлиги ҳам ана ўша жиҳатлардандир.

Хожа Исмат ўзининг ошиқона шеъриятида ўз маъшуқасини деб дарбадар, азоб ва укубатга гирифтор бўлган самимий, пок ниятли, вафодор ошиқларнинг кадрига етмайдиган соҳибжамолларни танқид остига олади:

Парирухон, ки зи маънии хусн беҳабаранд,

Чу муфлисон ҳама дар орзуи симу заранд.

Фақир муфлис агар Хон фидо кунад дар ишқ,

Чу зар фидо накунад, ёди номи ў набаранд.

Тавонгар аз сари ғафлат агар занад оҳе,

Ҳама ба чашми иродат ба ҳоли ў нигаранд.

Зи ганҲи хусни ту гар заррае шаван огоҳ,

Хазинаи ду Ҳахонро ба ним Ҳав нахаранд.¹ [29, 295]

Равшан бўлаётирки, ғазал мисраларига забардаст шоирнинг теран ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий-маънавий ғоялари сингдирилган, юқорида таҳлил этганимиз китъасидаги олийжаноб инсоний фазилатларни мантиқан ривожлантиради. Ишқ ва ҳаётга муносабатда сидқу садокатдан, аҳдга вафодан бошқа устунроқ нарсa бўлмаслигига урғу беради. Ҳамма нарсани

¹ 8- III.

сийму зар билан ўлчовчи муфлисларга нисбатан нафратини йўналтиради. Хусусан, ишқдай покиза туйғуни бойликка алмаштирувчилар шоир нафратига сазовордир.

Хожа Исмат мисраларида бадиий талқинини топган инсоф ва диёнатга, вафога даъват қилувчи мушоҳадалар Мавлоно Лутфийнинг мана бу мисраларида ҳам назарга ташланади:

Эй, жафочи, тут ғанимат кўркнинг давронини,
Ким, киши топмайдур бу даврнинг поёнини.
Онт ичибсен гўёким аҳди ҳуснингда, бегим,
Қилмағайсен бир жароҳатлиқ кўнгул дармонини. [64, 265]

Тўғри, туркигўй шоирнинг мисраларида сийму зарга доир ишоралар назарга ташланмайди. Бироқ муваққат кўрк учун такаббурлик қилиб, вафодан кўра жафога ён босувчилар давронининг ўткинчилигига доир тағдор ишоралар замиридан исматона оҳанг қулоққа чалингандай бўлади.

Хожа Исмат шеъриятида фазлу ҳунар қадрига етмайдиган жаҳолатпарастлар танқид остига олинган. Жумладан, бундай манзара унинг мана бу мисраларида равшан кўринади:

Аҳли назар чун гаҳи дидани мардум ниҳон шуданд,
Якбора тан ба хок супурданду Хон шуданд.
Рафтанд булбулони ҳушилхон зи боғи умр,
Зоғу заған мулозими ин бўстон шуданд.¹[29, 354]

Шу тариқа халқ дардини куйлаш, уларга ўзини қалбан яқин тутиш, яхши ва ёмон вазиятларда халқ билан ҳамнафас бўлиш Хожа Исмат шеъриятидаги асосий мавзулардан биридир. Шоир адолатпарвар жамиятни вужудга келтиришнинг ягона йўли-маърифатпарвар ва улуғ давлат бошлигининг тўғри тадбирида, деб билади. Аммо йиллар ўтар ва мамлакат обод бўлиш ўрнига парокандаликка юз тутиб, тубан, мансабпараст амалдорлар халқ

¹ 9- III.

хаётини заҳарлар эдилар. Бу воқеалар Халил Султон ҳокимиятининг сўнгги йилларига тўғри келиб, шоир энди ўз норозилигини шеърларида очиқ баён этар эди:

Дар ҳама олам яке осуда аз ғам ёфт нест,
К-он чи дил меҲўяд, андар ҳар ду олам ёфт нест.

Бўи шодӣ аз дили маҲруҳи ғамгинон маҲў,
З-он ки ин сармоя андар касби одам ёфт нест.¹ [29, 273]

Хожа Исмат мисраларидаги шикоят оҳангининг бошқача услубий жилодаги бадий ифодасини Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу қаторларида ҳис қилиш мумкин:

Издар эрсанг кору бор фақрмаскан бўлакўр,
Бор мискинларга чун ҳақ ҳазратинда корубор.
Айлагил доим тавозуъ яхши от издар эсанг.
Ким тавозуъ пеша қилғанлар бўлубдур номдор.
Марди маъно ул эрур қилса тавозуъ борчаға,
Чун сарафканда бўлур шохеки, бўлур мевадор.[106, 291]

Хожа Исмат ўз байтларидан бирида пастҳиммат давлатмандларнинг очкўзлиги ва дунё ноз-неъматлари бойликларидан кўзи тўймаслигини қоралайди:

Ба симу зар дили дунон тавонгар кай шавад, Исмат,
Агар сад ганҲу зар дорад, гадо Қорун нахоҳад шуд.²[29, 301]

Бу байтнинг мазмуни ”Кўзи очни тупрок тўйдирар“ мақолини эслатади ва буни таносуб санъатининг нодир шакли деб баҳолаш мумкин. Байтда мусулмон минтақа халқлари бадий адабиётида кўп мурожаат қилинадиган Қорун хазинасига ишора қилиш орқали талмиҳ санъати ишлатилган ва бу фоний дунёда ҳар қандай хазинанинг бебақолиги таъкидланмоқда. Туркигўй

¹ 10- III.

² 11- III.

Мавлоно Гадоийнинг таҳлилга тортадиганимиз мана бу байтида ўша лавҳа сал бошқача йўсинда гавдалантирилган:

Мен киби ўз қонина соийдур ул мискин Гадо-,

Ким, сенингдек шоҳи оламдин тамаъ тутқай висол.[43, 81]

Хожа Исмат омадсизлик ва фақирликдан, жамиятдаги турли иллатлардан безган бўлишига қарамай, умидсизликка тушмайди, халқ билан ҳамнафас ҳолда яхши кунларнинг келишига умид боғлаб орзулари ушалишига ишонч билан қарайди. Куйидаги мисралар фикримизни исботлайди:

Ғанимат дон дами айш, ар саре дорию сомоне,

Ки дар кор аз он дигар сару сомон намебинем.¹[29, 417]

Шарқ классикларининг пандномалари ва ҳикматлари халқнинг моддий ва маънавий ҳаётида катта мавқега эга бўлиб, тарбия ва шахсий ибратнинг муҳим воситаси вазифасини ўтаган. Хожа Исмат шеърятининг мавзу, ғоя ва бадияти ҳақида фикр юритар эканмиз, ўша дилбар мисралар оҳорини кўтариш, нафосатини таъмин этишда муҳим омиллардан ҳисобланган вазн масаласида ҳам озгина бўлса-да мулоҳаза юритишни лозим топдик.

Вазн нуқтаи назаридан ғазалларга чегара қўйилмаган. Иқтидорли шоирлар ғазални хоҳлаган вазнларида ёза олганлар. Аслида, қайси вазнда ғазал ёзишни ўша шеърнинг мавзуи, мазмуни ва энг аввало, шоирнинг ғоявий нияти аён этади. Иқтидорли шоирлар мавзу моҳиятидан келиб чиқиб, унга мос тарзда вазн танлаганлар. Шундай гапни Хожа Исмат ва унинг туркиёӣ замондошлари ҳақида ҳам айтиш жоиздир.

Хожа Исмат қиёсий девони таркибидаги асарлар таҳлили унинг аруз вазнига алоқадор деярли барча баҳрларда шеър битганлигидан гувоҳлик беради. Бу ҳол шоирнинг аруз илмини жуда яхши билганлиги ва уни ўз ғазалларида маҳорат ила қўллай олганлигидан далолатдир. Шоир девонидаги ғазалларнинг аксарияти арузнинг **ҳазаж, рамал, ражаз, мутақориб, мужтас, музореъ** баҳрларида иншо этилган. Шунга биноан шоир

¹ 12- III.

девонидаги ғазалларнинг баъзиларидан парчалар келтирамиз:

1. Ҳазаж баҳри. Ҳазажси мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф:

Мафъулу мафойилу мафойилу фаулун.

- - v v - - v v - - v v - -

Эй он ки барандохтаи расми вафоро,

Якбора фаромӯш макун Хониби моро.

Аз пой дарафтодаму аз сар хабарам нест,

Оё ту кунб ёди мани бесарупоро [45, 60].

2. Ҳазажси мусаммани солим.

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

v - - - v - - - v - - - v - - -

Агар давр аз рухат ногаҳ кашад хотир ба гулзорам,

Хаёлатро бифармо то кашад дар пойи беморам.[29, 394]

3. Рамал баҳри. Рамали мусаддаси маҳзуф:

Фоилотун фоилотун фоилун

- v - - - v - - - v -

Эй даҳани танги ту ширин мақол,

Мўйи миёни ту саросар хаёл.[29, 387]

4. Рамал баҳри. Рамали мусаммани мақсур:

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

- v - - - v - - - v - - - v ~

Тоби зулфат таъна бар насрину сумбул мезанад,

Шамъи рўят оташ андар хирмани гул мезанад.[29, 299]

5. Ражаз баҳри.

Таникли арузшунос олим А.Ҳожиаҳмедов бу ҳақда қуйидаги фикрларни келтиради: “Ушбу ўлчовнинг адабиётимизда қачондан бошлаб қўлланганини аниқ айтиш қийин. Шуни таъкидлаш лозимки, XIV аср II ярми XV аср бошида яшаб ижод қилган Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби

шоирларнинг барчаси ўз асарларининг бир қисмини мана шу ўлчов асосида яратганлар¹[134,177]. Хожа Исмат ҳам юқорида номлари тилга олинган туркиғўй шоирлар сингари ўзининг кўпгина шеърларини шу бахрда ёзган.

Масалан, *ражази мусаммани солим:*

Мустафилун мустафилун мустафилун мустафилун

- - v - - - v - - - v - - - v -

Эй он ки одат кардаб бар ошиқон бедодро,

Фаръёд, к-аз дасти ғамат раҳ баста шуд фаръёдро.

Чашмат ба теги ғамза меҳоҳад, ки резад хуни ман,

Чун сайд гирад одати куштан бувад сайёдро. [29, 456]

6. Мутақориб баҳри. *Мутақориби мусаммани мақсур:*

Фаулун фаулун фаулун фаул

v - - v - - v - - v ~ -

Бу вазнда фаулуннинг мақсур тармоғи - фаул рукни иштирок этади.

У, одатда, ҳар байтнинг аруз ва зарб рукнлари, яъни ҳар қайси мисранинг охириги рукнлари ўрнида келади[134,189].

Масалан:

Хафо, к-аз ту дидам, надидам зи кас,

Маро душмани Хон ту будиву бас.[29, 476]

7. Мунсариҳ баҳри. *Мунсариҳи мусаммани матвийи мақиуф:*

Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун

- v v - - v - - v v - - v -

Мо зи нахуст омадем, ошиқу шоҳидпараст,

Бар сари бозори ишқ рўзу шаб афтода маст.[29, 286]

8. Музорей баҳри. *Музорей мусаммани ахраб:*

Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

¹ XIV асрнинг II ярми XV асрнинг I ярмида Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий, Лутфийлар мурожаат қилган аруз бахрлари алоҳида тадқиқотни талаб этадики, биз шуни назарда тутиб, профессор А. Ҳожиаҳмедов таъкиди билан қифояланишни лозим топдик.

-- v - v -- -- v - v --

Гар моҲарои дардам бар осмон барояд,

Аз гиряи малоик ҳар сў фиғон барояд.[29, 332]

9. Саригъ баҳри. *Сариғи мусаддаси матвийи мавкуф:*

Муфтаилун муфтаилун фоилун

- v v - - v v - - v -

Эй, ки рухат офату чашмат балост,

Лаъли ту сад ҳамчу маро хунбаҳост.[28, 118]

Хожа Исмат ижодидаги диққатга сазовор томонлардан яна бири шуки, у ўзининг баъзи ғазалларини тамоман янги вазнларда иншо этган. Бу – *рамали маҳбун* баҳридир:

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи лабингдурки, оларча эмас, эй шўҳи ситамгар,

Сарв ила сунбул наргис янги ою куёшу сабзаи жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар”.[79, 91]

Ёки:

Ранги рухсору дури гўшу хату ҳаду оразу ҳолу лабат, эй сарви парирўи суманбар,

Шафаку кавкабу шому саҳару тўбию гулзору бихишт асту ҳилолу тарафи чашмаи кавсар.[49, 271]

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

- v -- - v -- - v -- - v -- - v -- - v -- - v -- - v --

Хожа Исмат, Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар ғазалларининг мавзу, ғоялар олами ва образлари ҳақида баҳс этувчи шеърларининг қиёсий таҳлили жараёнида амин бўлдики, айни ижодкорларнинг ҳикматлари ҳаётӣ муҳим масалаларга бағишланиб, ғоятда ибратомўз ва таъсирлидир. Шу билан бир қаторда, уларда одаммийлик, бир-бирининг қадрига

етиш, мақсадга эришиш йўлида ҳаракат қилиш, аҳду-вафо, ширинсуханлик, адолатга даъват, беозорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, бағрикенглик, ҳаётга меҳр кўзи билан қараш, хокисорлик каби қатор олижаноб ғоялар тараннуми ҳам етакчилик қилади.

3.2. Шоирнинг ғоявий нияти ва маънавий санъатлар

Шеърӣй санъатлар ҳақида Атоуллоҳ Ҳусайний қуйидаги фикрларни билдиради: “Бу икки навъдур. Бири улдурким жамиъ араб фусаҳоси ва аҷам шуароси қошида санойиъга кирур. Иккинчи навъи улдурким аҷам шуароси қошинда санойиъ туркумидиндур, аммо араб фусаҳосининг бари бир бўлиб, ани нутқнинг зотий гўзалликларидин деб ҳисоблаптурким, анинг баёни маъоний илми ва баён илмининг вазифасидур, ва бадиият санойиъидин деб ҳисобламактурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ҳолбуки тамҳидда зикр этилганидек ул оризий гўзалликлардиндур”[139, 122].

Мисраларда шеърӣй санъатларни қўллашда меъёр масаласи ҳам муҳимдир. Яъни шеърда ҳаддан ташқари бадиий санъатларни қўллаш мақбул бўлмаганидек, уларга эътиборсизлик билан қараб, асардаги ғояларни, фикрларни бадиий безакларсиз ифодалаш ҳам шеър қимматига салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Шунинг учун ҳам буюк сўз санъаткорлари ўз асарларида шеърӣй санъатларни ўрни ва меъёри билан қўллаганлар. Шеърӣй санъатларнинг ҳар бири муайян ғоявий-бадиий ниятга хизмат қилиши лозимлигини улар яхши англаганлар.

Хожа Исмат шеърӣяти бадиий санъатларга бойлиги билан эътиборга моликдир. Шоирнинг маънавий санъатларни ишлатишдан мақсади фақатгина шеър бадииятини ва жозибadorлигини оширишдангина иборат бўлиб қолмай, балки бу санъатлар орқали ўзининг ғоявий мақсадларини илгари суришга ҳаракат қилган. Унинг бундай майлини кичик шеърӣй жанрларга муносабати бобида ҳам ҳис қилиш қийин эмас.

Шарқ халклари оғзаки ва ёзма бадий асарларида, хусусан, дostonчиликда муболаға ҳамда унинг кўринишларидан фойдаланиш ўзига хос анъана сифатида яшаб келган. Шундай гапни қасидачилик хусусида ҳам айтиш жоиз кўринади.

Хожа Исмат адабий меросининг қарийб ярмини қасидалар ташкил этади. Шоирнинг мақсади уларнинг барчасида ҳам мамдуҳни сунъий равишда кўкларга кўтариш, баъзида муайян бир масалани шунчаки ифодалашдан иборат бўлмай, салафларининг бу борадаги анъаналарини ижодий давом эттириш ва шу асосда ўзига хос тарзда гапини айтиш эди.

Хожа Исмат Халил Султоннинг энг яқин устози эканлиги ҳам у ҳақда маълумот берувчи барча манбаларда таъкидланади. Масалан, Шохруҳ Мирзо Халил Султоннинг Самарқанддаги ўзбошимчаликларига чек қўйиш мақсадида Мовароуннаҳрни эгаллаб, аввалига Халилни бироз Самарқандда ушлаб, сўнг унинг отаси Мироншоҳ мулки бўлиши Ироққа сургун қилади. Ўз шогирдига содиқ қолган ҳолда у билан Ироққа йўл олган Хожа Исмат Улуғбек Мирзога атаган қасидасида ундан Халилга раҳм қилишини илтимос қилади. Мана бу байтларда ўша фикр ўзининг бадий ифодасини топган:

Исмат ки ҳамчу булбули хушгў ба мадҳи шох,

Достонсаро шудааст забони суҳанвараш.

Султон Халил хисрави соҳибқирон буд,

Асбоби салтанат ҳама зебову дархураш.

Девонавор суи Хуросон равад чу бод,

То Хон диҳад ниғаҳат зулфи муанбараш...

Дор уш-шифой хастадилоң чун Ханоби туст,

Бошад ки марҳаме ба каф ояд аз ин дараш.

Шоҳо, ба дарди бесарупояш раҳм кун,

Мағузор то фироқ кашад зору музтараш...¹[29, 147]

¹ 13- III.

Хожа Исматнинг 77 байтдан иборат ушбу қасидасининг асосий ғояси Халил Султонни авфи, яъни унга ғамхўрлик қилинишини сўрашдан иборат. Бу мақсад шеърнинг атиги ўн байтида ўз ифодасини топган. Қолган байтларда шоир Улуғбек Мирзони турли муболағалар билан кўкларга кўтариб, Сулаймон, Доро, Искандар каби тарихий шахсларга ўхшатади.

Юқорида келтирилган шеър парчасининг биринчи ва тўртинчи байтларида шоир муболаға санъатидан фойдаланган. Жумладан, парчанинг тўртинчи байтида муболағанинг ғулувв кўриниши ишлатилган. Биринчи байтда, “Шоҳ, адолатинг шунчалик бўлибдики, менга кабутаринг қанотлари соясидан паноҳ бердинг”, деб Хожа Исмат Мирзо Улуғбекка тўғридан-тўғри муроажат қилиб, бунда **ғулувв** санъатидан фойдаланади. Хожа Исмат муболағанинг айнан мана шу усули билан мамдуҳнинг этиборини ўзига жалб қилиб, сўнг мақсадини баён қилади—Халил Султонга раҳм этишини сўрайди. Яъни шоир хижрондан дили минг пора бўлгани ва бунга чидай олмасдан, юз хотирни ҳам йиғиштириб, унга арзини баён қилаётганини ифода этади. Қасиданинг кейинги мисраларида эса муболағанинг **таблиғ** ва **иғроқ** кўринишларидан қоришиқ ҳолда ўринли фойдаланади.

Қасида мисраларининг бўёқдорлигини таъминлаш мақсадида, уларда муболаға ва унинг кўринишларидан меъёрида фойдаланиш ҳолатларини Мавлоно Саккокийнинг Улуғбек Мирзога аталган қасидаларида ҳам кўрамыз. Жумладан, туркигўй шоирнинг чоп этилмаган қасидасидан олинган мана бу мисраларда ана шу тамойилга амал қилинганлиги ёрқин назарга ташланади:

Бўлиб бахту саодат дину давлат бирла ҳади тенг,
Эрур султони Шарқу Ғарб шаҳаншоҳи бахру бар.
Мулки дин Улуғбек хону шоҳ шахзода давринда,
Кийик арслону қавий бўри бугун бу ерда хуш ўтлар.
Муҳаммад хулку Яхё сидку Мусо яду Масиҳо дам,
Хизр илҳому Осаф раёю Жам фармо шоҳи Искандар.
Эрур сидку салобатда, эрур жуду шижоатда,

Абу Бакру Умар Усмон Амир ул-мўминин Ҳайдар.

Эрур аслу адолатда, эрур мулку ҳашам бирла,

Қаюмарсу Анушервону Жамшиду Фаридун Фар.[94, 9а]

Равшан бўлаётирки, Мавлоно Саккокий ҳам Хожа Исмат сингари Улуғбек Мирзонинг бадий сиймосини гавдалантириш учун бисотидаги барча эзгулик йўлида хизмат қилувчи воситаларни ишга солади. Тарихда салтанат суриб ўзидан ибратли ном қолдирган барча тождорлардаги фазилатларнинг умумлашмасини Улуғбек Мирзо шахсиятида кўради. Тождорни шарафлашда ҳар иккала шоирнинг мисраларидаги уйғунлик улардаги ўзига хосликни ҳам инкор этмайди. Хожа Исмат Улуғбек Мирзони мадҳ этиб, интиҳода тилагини акс эттирса, Саккокий мисраларининг давомида мантиқ ришталари фалакиёту илмга бориб уланади. Келтирилган шеърий парчаларда тарихий шахс Улуғбек Мирзо сиймосини ошириб тасвирлаш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Масаланинг айна жиҳати Шарқда тождорларга мурожаат қилиш, уларни мадҳ этишда шаклланган анъаналар билан изоҳланиши мумкин.

Хожа Исматнинг Улуғбек Мирзо мадҳига бағишланган юқоридаги касидасида ташбихга мурожаат қилинган:

Шоҳе, ки ҳамчу Юсуфи Миср аҳли дардро,

Қути ҳаёт буд тамошои манзараш.

Дор уш-шифой хастадило чун Ҳаноби туст,

Бошад ки марҳаме ба каф ояд аз ин дараш.¹ [29, 147]

Биринчи байтда шоир Улуғбек мирзони Юсуфи Мисрга ўхшатади. Ривоятлардан маълумки, ҳуснда тенгсиз Юсуф алайҳис-салом китобий динларнинг пайғамбарларидан бири бўлган. Ота-онасининг унга меҳри бўлакча бўлганлиги учун ёш Юсуфни акалари йўқотиш пайида унга суиқасд қилишади. Аммо у омон қолиб, Мисрда вазир даражасигача кўтарилади ва

¹ 13-1.

акаларининг гунохидан ўтади. Шу боис Юсуф Шарқ шеъриятида гўзаллик ҳамда кечиримлилиқ тимсолига айланган ва талмиҳни ташбиҳ билан қоришиқ қўллаш каби бундай ҳодиса Шарқ мумтоз адабиётда кўп учрайди.

Ташбиҳ санъати Хожа Исматнинг ишқий шеърларида – ғазалларида ўзгача бир маҳорат билан ишлатилган. Ёрнинг ташқи гўзалликларидан бўлмиш киприк, бурун, бадан, қад, юз, кўз, қош, лаб, хол ва тишлари турли табиат гўзалликларига ўхшатилади. Бунга Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да Хожа Исмат ғазалидан ажойиб намуна келтирган:

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи лабингдурки, оларча эмас, эй шўҳи ситамгар,

Сарв ила сунбул наргис янги ою қуёшу сабзаи жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.[78, 91]

Буюк Алишер Навоий бу парчанинг ҳам услуб, ҳам вазну баҳр ва ҳам бадийлик жиҳатидан эътиборга моликлигини, биринчидан, бу ғазал арузнинг энг узун рамали маҳбун баҳрида ёзилганлигини ва мумтоз шоирларимиз бундай вазнга деярли мурожаат қилмаганлигини, иккинчидан, сара ғазалларнинг энг дилбар намунаси сифатида келтирилган шеър шакли ўта ноёб ва кам учрайдиган ижодий ҳодиса эканлигини таъкидлайди. Алишер Навоийнинг Хожа Исмат шеъриятидан шундай мисолнинг танлагани бежиз эмас эди. Учинчидан, шоир ушбу парчада бира-тўла икки маънавий санъатдан - *ташбиҳ* ва *лафф ва наир*дан фойдаланган.

Ташбиҳ санъати намуналарини Мавлоно Саккокийнинг таҳлилга тортганимиз қасидасининг мана бу мисраларида ҳам ҳис қилиш қийин эмас:

Эрур мажду таолида, эрур лайлу наҳор ичра,

Фалак садру фалак қадру шаҳи бадру шаҳи ховар.

Бу кавн Фағфуру Ҳокону Манучехракию доно,

Эрур Баҳрому ҳам Чинтолу Рою Базро ҳам Кайсар.

Бўлиб қўрчи қаюқчи удчи жодушу ясовулинг,

Бири ходим, бири банда, бири навкар, бири савдар. [94, 96]

Ўзбек ва тожик тилларида келтирилган мисралардан аёнлашадики, уларда бадий санъатлар алоҳида олинган тарзда назарга ташланмайди. Яъни, шеърий санъатларни қоришиқ қўллаш ҳодисаси етакчилик қилади. Масалан, Мавлоно Саккокий Улуғбек Мирзони машҳур тождорларга ташбиҳ қилиш билан талмиҳ, таносуб, муболаға санъатларини ҳам ёнма-ён қўлланган. Хусусан, тарихда ўтган доврукли тождорларнинг Улуғбек Мирзо саройидаги ходимларга нисбат берилиши бунга мисол бўлади.

Маънавий санъатлардан яна бири **талмиҳ** бўлиб, “назар солмоқ” маъносини билдиради. Хожа Исмат тасвирлаган мамдуҳ ёки маъшукани Юсуфга киёслаб, унинг Юсуфдан ҳам гўзаллиги ҳақидаги тасаввурни бериши талмиҳ санъати орқали амалга оширилган. Шундай ҳодисанинг Саккокий мисраларида ҳам мавжудлигини таъкидлагимиз келади.

Хожа Исмат ва Саккокийнинг талмиҳга мурожаатини уларнинг Улуғбек Мирзога бағишланган бошқа қасидаларида ҳам учратиш мумкин.

Хожа Исмат:

Эй ба пеши тоқи абруят моҳи нав нотаом,

Бар сари бозори хуснат Юсуфи Миср¹б ғулом¹. [29, 394]

Саккокий:

Муҳаммад хулқу Яхё сидқу Мусо яду Масиҳо дам,

Хизр илҳому Осаф раёю Жам фармо шоҳи Искандар. [94, 96]

Шеърий мисраларда талмиҳга ишора фақат қасидаларда эмас, балки Хожа Исмат, Атоий, Гадоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийларнинг ғазалларида ҳам кўплаб ишлатилган. Айрим мисолларга мурожаат қилайлик.

Хожа Исмат:

На танҳо ман асири он сари зулфам, ки аз ҳар сў,

Басе Маҳнун гирифтор аст дар занҳири савдояш². [29, 380]

¹ 14-III.

² 15-III.

Гадойй:

Ишқидин ҳосид мени гар манъ этар маъзур эрур,
Ори билмаслар чу **Мажнун** дарди ҳолинг соғлар. [43, 45]

Атоий:

Лаълиға жон берганим ғам тоғинда не фойда,
Гарчи **Шириндур** вале парвойи **Фарҳод** айламас. [132, 359]

Саккокий :

Агар **Ширин** учун **Фарҳод** ишқи кўҳкан бўлса,
Не тонг Саккокий ҳам, жоно, йўлингда жонкан бўлди. [132, 257]

Ҳофиз Хоразмий:

Қиссايи Ширину Хусрав асли шириндур вале,
Қиссايи пурғуссايи Фарҳод шўрангиз эрур. [106, 119]

Лутфий:

Фарҳод ила Мажнун дағи Вомиқда йўқ эрди,
Ул ғуссау ҳасратки бу афгорда бўлғай. [64, 238]

Равшан бўлаётирки, мусулмон минтақа халқлари бадиий адабиётида Юсуф, Зулайҳо, Фарҳод, Ширин, Хусрав, Лайли, Мажнун, Гул, Наврўз, Вомиқ, Узро, Вис ва Ромин каби севишганларнинг ишқий саргузаштларига мурожаат қилиш, қутлуғ анъана сифатида ҳозирга қадар яшаб келади. Бундай майлни юқорида кўчирилган парчаларда ҳам кўриш мумкин. Хожа Исмат, Атоий, Гадойй, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар ўша севги саргузаштларига ишора қилиш орқали, биринчидан, талмиҳ санъатини қўллашган бўлса, иккинчидан, зикри ўтган қаҳрамонлар номини тилга олиш билан мисраларда акс эттирилиши лозим бўлган шундай ишқий изтиробларни кучайтириб кўрсатишга муяссар бўлишган.

Хожа Исмат Қуръони карим суралари ва Ҳадиси шариф ривоятларида акс эттирилган ривоят ва ҳикоятларга ҳам асарларида ишора беради:

Мукаррар аст, ки узри гуноҳ рафта тавон хост,
Агар ба рўзи қиёмат шавб ба ёр мулоқб.

Зи хоки Фохира Исмат чу сар зи хабиб барорад,

Ба даҳр гўй латофат бар дари назми Ироқ¹. [29, 456]

Ғазалдан келтирилган ушбу парчада ҳадислардаги Бухоро шаҳри номларидан бирининг келиб чиқиши билан боғлиқ воқеага ишора кетади. Ўша ривоятга биноан, кунлардан бир кун Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан бўлмиш Салмон Форсий у зоти муборакдан, “Нима учун бу шаҳарни Фохира деб, атайдирлар”, - деб сўраганида, у киши, “Қиёмат кунда бу шаҳар ўзининг шаҳидлари билан фаҳр қилур ва шунга Фохира аталур”, - деб жавоб берган экан. Хожа Исмат эслатилган ривоятга урғу бериш орқали талмиҳ санъатининг гўзал намунасини ҳосил қилган.

Шеърый қаторларда Қуръони каримнинг сура, оят ва унда келадиган ривоятларига шеърхон эътиборини қаратиш орқали талмиҳга мурожаат қилиш туркигўй шоирларнинг ғазаллари учун ҳам бегона эмас. Жумладан, Мавлоно Лутфийнинг ғазалидан олинган мана бу мисраларда ўшандай манзара назарга ташланади:

Эй суратингга вақф малохат видоятӣ,

Ваш-шамс сураси юзингу ҳол ояти.

Ул кўзу ғамза васфингда қилғайму эрди сеҳр,

Лутфий ҳаққинда бўлмаса ҳақнинг ҳидояти? [64, 299]

Кўринадики, ғазал матлаъида Қуръони каримнинг “қуёшга қасам” илоҳий жумласи билан бошланувчи 92-сурасига ишора қилинмоқда. Мумтоз шеърятда маъшуқанинг юзини қуёшга ташбеҳ қилиш анъанаси мавжуд. Мавлоно Лутфий қуръоний сурага шама қилиш билан, биринчидан, мисралари табарруклигини оширган бўлса, иккинчидан, маъшуқасини ҳам улуғлаётир. Қуёшнинг икки маънода келиши эса, фикр ришталарини мажозий ва ҳам илоҳий ишққа улаб қўяди. Шунингдек, талмиҳ санъатининг нозик намунаси шеърхон эътиборини ўзига тартади.

¹16- III.

Лафф ва нашр йиғиш ва ёйиш деган маънони англатади[134,42-43]. Профессор А.Ҳожаҳмедов буни куйидагича изоҳлайди: “Бундан асосий мақсад эса номлари келтирилган нарса ёки тушунчаларни бўрттириб, кучайтириб тасвирлашдир. Шоирлар ана шу мақсадни кўпинча *ташбиҳ* ёки *муболага* воситасида амалга оширадилар. Шу жиҳатдан қараганда *лафф ва нашр*ни аксар ҳолларда яширин *ташбиҳ* деб аташ мумкин. Чунки шоир нарсалар ва улар ҳақидаги ҳукмларни санар экан, аниқ ўхшатиш ё муболага қўлламаётгандек кўринади”[134, 42-43].

М.-Н.О.Османов ўзининг “Стиль персидско-таджикской поэзии” асарида IX-X аср форс тожик адабиёти шеърлятида ташбиҳни тўққиз турга бўлган. Булар: I. Персонажлар; II. Лирик қаҳрамон қиёфаси; III. Ёрнинг ташқи қиёфаси; IV. Май; V. Уруш қуроллари; VI. Табиат; VII. Гул ва ўсимликлар; VIII. Осмон жисмлари; IX. Рухий олам қабилардан иборат [86, 93-94]. Шарқшуноснинг фикрича, булар ўхшатишнинг энг асосий мавзулари ҳисобланади. Масалан, персонажлар йўналишининг ўзи маъшуқа, мамдух, лирик қаҳрамон, рақиб ва ҳажв қабил кўринишларга бўлинади. Шу тариқа барча мавзулар кичик мавзучалардан таркиб топади ва ташбиҳнинг мушаббих ва мушаббих ун-бих қисмларини ташкил этади.

Хожа Исмаилнинг юқоридаги ғазали Алишер Навоийнинг эътиборига ана ўша жиҳатлари билан тушганини ҳам эътироф этиш жоиздир. “Мезон ул-авзон”да келтирилган шеърӣ парчада шоир маъшуканинг қоматини сарвга, зулфини сунбулга, кўзини нарғизга, қошини янги туғилган ой – ҳилолга, узорини қуёшга, хатини сабзаи жаннатга, яъни жаннат ўсимликларига, холини гулбаргга ва ёр лабини шаккарга ўхшатади. Маъшуканинг ўзига “эй шўхи ситамгар” деб мурожаат қилади. Маъшуканинг ҳам зоҳирӣ ва ҳам ботинӣ оламига дахлдор ишоралар қилиш билан шеърхонни мулоҳазага чорлайди. Маъшуканинг диққатга сазовор барча ташқи аъзоларини ташбиҳ билан тасвирлайди: мушаббих ун-бихни, яъни нимага ўхшатиш бўлса, ўша нарсани шеърятдаги анъанавӣ ўхшатиш воситаларидан танлайди. Сарв,

сунбул, наргиз, ҳилол, қуёш, жаннат ўсимлиги, гулбарг ва шаккар каби нарсалар шеърни бадиятини ошириб, китобхонни мўъжизавий оламга олиб киради. Бу оламда маъшуқа ҳукмдор, у гўзал ва раҳмсиз. Ундан шафқат тилаш фойдасиз. Лекин ошиқ уни севади, уни деб жонидан кечади, йўлида тупроқ бўлади. Аммо маҳбуба ундан биргина қиё боқишини дариг тутати. Чунки у ситамгар, гўзал ва мукамал. Ҳақиқий ошиқ унинг фаркига боради. Ошиқ маъшуқасидан нажот излайди, ўзининг чорасизлиги ва ожизлигини тан олади. Аммо севги ва садоқат бобида иродасининг кучлилигини кўрсатишга тиришади.

Хожа Исматнинг кўлимиздаги қиёсий девони таркибидаги мисраларни синчковлик билан кузатганда кўп ҳолларда шахс ва воқелик билан алоқадор талмиҳли ташбиҳлар (пайғамбар, шох, Суҳайл юлдузи, Лайли, Абу Суфён насли, Ҳотами Той, Али, Рустам, Сукрот, Сулаймон, Сиёвуш, Афлотун, Фаридун), борлик жинслари (ой, қуёш, олов, оби ҳаёт, денгиз), ҳайвонлар (шер, бургут, оҳу), қимматбаҳо матолар (жавоҳир, дуру марварид, малҳам), табиат инъомларига (гул, лола, сарв, сарву санувбар, баҳор, бинафша, булбул) мурожаатнинг етакчилик қилиши намоён бўлди.

Шоирнинг Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси Халил Султонга атаб ёзган қасидасидан олинган ушбу байт, равон тили, сўзларнинг ўйноқлиги, маъноларнинг занжирий боғланиши, ташбиҳ, тарду акс, тазод, таносиб, лафф ва нашр – бир йўла беш шеърӣ санъатдан фойдаланилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир:

Дили ману ту, туву дили ман, ғами туву ман, ману ғами ту,

Чу Ханнати ҳур, чу ҳуру Ханнат. чу пайкари рух, чу руҳу пайкар.[29, 95]

Биринчи мисрадаги бир неча нарса ёки тушунчанинг номи кетма-кет келтирилиб, кейинги мисрада улар ҳақидаги ҳукмларнинг бирин-кетин баён қилиниши “лафф ва нашр” санъатидир. Таҳлил этилаётган парчадаги иккинчи шеърӣ санъат **ташбиҳ** бўлиб, “чу”, яъни “-дек”дан ўхшатишлар ясалган, учинчиси **тарду акс** мисралардаги “ман, ту, дил, ғам, жаннат, ҳур,

пайкар” сўзлари такрорий равишда мисраларнинг ҳар ўрнида келган ва бу лафзий санъат турига мансубдир. Тазод (ман, ту) ва таносуб (жаннат, хур; дил, ғам) санъатлари ҳам ғазалнинг мағзини яхшироқ чақиш ва сатрлар бўёқдорлигини ошириш учун хизмат қилган. Айтилганларни яхшироқ тасаввур қилиш учун шеърнинг тузилишини қуйидаги ҳолда қайта тиклаймиз:

Дили ману ту чу Ханнату хур, туву дили ман чу хуру Ханнат,

Ғами туву ман чу пайкару рух, ману ғами ту чу руҳи пайкар.

Равшан бўлмоқдаки, ғазалдаги ўша равонлик ва ўйноқилик, ўша бадий санъатлар ўз моҳиятини сақлаб қолади. Фақат шеъринг ритм ва таъсирчанликда ўзгариш сезилаётганини кузатиш мумкин.

Энди, шоир бадий ниятининг ифодалироқ ва бадийроқ чиқиши учун фойдаланган **тарди акс** ва **ташбих** шеъринг санъатлари ортида англашиладиган маъноларга эътибор қаратамиз. Чунончи, “дили ману ту чу Ханнату хур” деб шоир ўз дилини жаннатга, севгилисини эса шу жаннатдаги хурга ўхшатса, иккинчи мисрадаги “ғами туву ман чу пайкару рух” деб ўзи ва машуқасининг ғамини пайкар ва рух бирлашуви деб таъкидлаяпти. Яъни пайкар руҳсиз куруқ жисмлигича қоладиганидек, шоир ўз муҳаббатини руҳга, жисмини модийлик моҳиятига ўхшатмоқда.

Хожа Исматнинг юқорида таҳлилга тортганимиз ғазалидаги тагдор ҳолатларни Атоий, Гадоий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийларнинг маънавий меросида учратмадик. Аини таъкидимиз баҳри тавилда яратилган ғазалларга нисбатан кўпроқ дахлдордир. Шундан бўлса керак, Алишер Навоий ғазалчиликдаги мазкур йўналишнинг намунасини Хожа Исматдан танлаган. Лекин бу мулоҳазамиз XV асрнинг биринчи ярмида яшаб фаолият кўрсатган туркигўй шоирларнинг шеърлари таркибида гўзал, бадий рангин асарларнинг борлигини инкор этмайди. Фикримизни қувватлаш ниятида

Мавлоно Лутфийнинг бошдан охир **ирсоли масал** санъати асосида (етақчилигида) яратилган ихчам ғазалини назардан ўтказайлик:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу,
 Масалдурким: “чароғ туби қаронғу”.
 Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
 Ки дерлар: “оққан арикқа оқар сув”.
 Юзингни туттум ортуқ ою кундин,
 “Кишининг кўзидур, оре, тарозу”.
 Кўзунг қонимдин ийманмас, ажабтур,
 Ки “кўрқар, қайдаким қон кўрса ҳинду”.
 Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
 Ки айтурлар: “тилаганни тилогу”. [64, 214]

Гарчи ғазалда **ирсоли масал** –мисраларни халқ мақол ва ҳикматлари асосида тузиш санъати етакчилик қилса-да, унда муболаға, ўхшатиш, сифатлаш каби қатор санъатлар қоришиқ келиб, мисралар назокатини кўтаришга хизмат қилган.

Саккокийнинг Улуғбек Мирзога аталган қасидаларидан бирида мана бундай ўйноқи мисралар мавжудки, уларни таҳлилга тортиб кўрайлик:

Неча қилғай ғаму андешаву ҳасрат била дарди,
 Жоним қову дамим ўту кўнгул уду таним мужмар.
 Латифу нозику раънову зебо тонг анга эрмас,
 На райҳону на насрину на шамшоду на нилуфар.
 Руху зулфу монгу кадиға онинг онча эрмас,
 Тўлин ою қаро нуну қизил лола била ар-ар.
 Хати сунбул, ҳадйи савсан, ранги лола, менги ҳинду,
 Бўйи сарву сўзи фарду кўнгул пўлоду ўзи мармар.[94, 9а]

Кўринадики, шеърйи қаторларда лаффу нашр билан бирга ўхшатиш, сифатлаш, муболаға, муқаррар каби санъатлар ёнма-ён келиб, мисралар мазмундорлиги ва бадий бўёқдорлигини таъминлашда қўл келган.

Хожа Исмат шеъриятида кўп учрайдиган маънавий санъатларнинг яна бири “**истиора** бўлиб, арабчадан бирон нарсани омонатга олмоқ, деган маънони билдиради”. Адабий асарда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий бир маънода қўллаш санъати **истиора** саналади [134, 53]. Кўпинча бу икки маъно ўзаро ўхшашликка асосланганлиги учун истиора **ташбиҳ** ва **ийҳом** санъатларига яқин туради. Қуйидаги байт шу жиҳати билан диққатга сазовор:

Ало эй Хусрави мулки малоҳат кай зиён дорад,

Зи роҳи лутф агар раҳме кун**b** бар сўзи дилрешон¹. [29, 427]

Ёки яна:

Окибат дар кўят, эй номехрибон, боз омадем

Бо ту пайвастему аз ҳар ду Ҳаҳон боз омадем². [45, 61]

Ушбу байтларнинг биринчисида шоир ёрни “Хусрави мулки малоҳат”, деб ижобий таърифласа, иккинчи байтида маъшуқани “эй номехрибон” деб, уни меҳрсиз инсонга ўхшатмоқда. Шунинг учун уни **истиора** деб ҳисоблаш мумкин.

Яна бир мисол:

Эй мояи асли шодмон**b**, ғами ту

Хуштар зи ҳаёти Ҳовидон**b**, ғами ту.³ [29, 545]

Бу байтда шоир бирданига икки бадий санъатдан фойдаланган. Хожа Исмат бунда маъшуқани “мояи асли шодмон**b**”, яъни хурсандчилик уруғи, сабабчиси дея атайди. Зикри ўтган сўз ва иборалар **истиора** санъатига мисол бўлиб, биринчи ва иккинчи байтнинг охирида такрорланган “ғами ту” **радиф**дир. Шоир бу билан, “Сен шоду хуррамлик асосидирсан. **Ғам сурсанг**,

¹ 17-III

² 18- III

³ 19- III

сенинг ғаминг менга навқиронлик ҳаётидан ҳам яхшироқдир,” деб тажнис ишлатиб, *ғами ту* ифодасини икки маънода қўллаган.

Хожа Исмат шеърӣ парчаларида кўринган истиораларга уйғун ҳолатларни Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу мисраларида ҳам кўриш мумкин:

Лутф ичинда лаълингға ким, об-и ҳайвон дедилар,

Сўзладинг эрса, равон сўзларингға жон дедилар.

Тудокингни кўргали майхоралар чун хамр-и ноб,

Бўлдилар саррофу жондин лаълихандон дедилар.[105, 186]

Сўз танлашда маҳорат кўрсатган шоир, шеърӣ санъатларни қўллашда ҳам юксак заковатини намоён қилиб, теран мушоҳадага чорловчи мисралар ижод этган.

Фасл саҳифаларида амалга оширилган қиёсий таҳлиллардан англашиладики, бадий асарнинг қайси тилда ижод этилишидан қатъий назар, уларда “анъанавий шеърӣ аслаҳалар” (Мақсуд Шайхзода ибораси) амал қилиб, даврнинг долзарб ғояларини бадий бўёқдор юзага чиқаришда беминнат хизмат қилган.

Хожа Исмат ва туркиғӣ замондошлари шеърӣятида муболаға, ташбих, талмих, лафф ва нашр, истиора сингари маънавий санъатлардан кўпроқ фойдаланилганлиги назарга ташланади. Табиӣки, бу салоҳиятли шоирлар ижодида ташбих, муболаға сингари бадий санъатларнинг турли кўринишларига таяниб, рангин байтлар яратилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бироқ Мавлоно Лутфийнинг бошдан охир ирсоли масал бадий санъатидан унумли фойдаланиб, ниҳоятда таъсирли ғазал битганлиги ўзига хос бадий кашфиёт бўлгани сингари Хожа Исмат Бухорийнинг лафф ва нашр тасвирий ифодаси воситасидан санъаткорона фойдалана олиши ҳам эътиборга лойиқдир. Шунингдек, шоир талмих санъати имкониятларидан ҳам кенг истифода этиб, ўқувчи шуурига қутилмаган тарихий, афсонавий ёки диний воқеаларни гавдалантиришга муваффақ бўлади.

3.3. Шеър бадииятини юзага чиқаришда лафзий санъатларнинг ўрни

Мумтоз адабиётимизда бадиият масаласи илм ва шеър аҳлининг диққат марказида бўлиб келган. Мумтоз шеършунос ва нозиктаъб мухлислар у ёки бу қаламкаш салоҳиятини баҳолашда унинг ўзи яшаган замон муаммолари долзарб жиҳатларини сезгирлик билан илғай олиши ва танланган мазмунга муносиб шаклий унсурлар қўллашига қараб баҳо беришган. Яъни бадиий асарнинг шакл ва мазмун мувозанати диққат марказида тутилган. Жумладан, адабий асарларда шеърий санъатлардан фойдаланиш маҳорати бадиий адабиёт тараққиётининг ҳамма босқичларида чинакам санъаткорликнинг асосий қирраларидан бири сифатида баҳоланган.

Профессор А.Ҳожиаҳмедов ўринли таъкид қилганидек, “шеърий санъатлар бадиий асардан ўрин олган ғояларнинг ҳаётийроқ, таъсирчанроқ ифодаланишига, лирик ва эпик тимсолларнинг ёркинроқ гавдалантирилишига, мисралар, байтлар, бандларнинг лафзий назокати, мусиқийлиги, жозибадорлигини таъминлашга хизмат қилган” [134, 4].

Мумтоз шеършунос Атоуллоҳ Ҳусайний лафзий санъатларнинг муҳим бир жиҳатига эътиборини қаратиб, ўз фикрини қуйидаги лўнда жумла билан аниқ ва равшан билдиради: “Билгилки, лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маънога тобеъ қилғайлар” [139, 35]. Бироқ юқорида айтилганлар нуқтаи назаридан, Т.Бобоевнинг мана бу мулоҳазалари мунозаралидай кўринади: “Лафзий санъатлар шеърий нутқдаги сўзнинг товуш билан боғлиқ, кўпроқ шакл ҳодисаси сифатида кўринади” [24, 355].

Фикримизча, бадиий асарда ижодкорнинг ғоявий ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилмайдиган унсурларнинг бўлишини тасаввурга сиғдириш қийин. Ана шу жиҳатни инобатга олган Атоуллоҳ Ҳусайний “алфозни маънога тобеъ қилғайлар” иборасига урғу берган.

Хожа Исмаилов ва унинг туркиёғли замондошлари шеърятдаги бадииятни юзага чиқаришда шеърий санъатларнинг ўрни ҳақида сўз юритар эканмиз,

сўз санъаткори ифодалаган ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва қўлами, бадий тимсоллар жилоси билан бир вақтда қўлланилган адабий санъатларнинг ранг-баранглиги, мантикий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги аёнлашади.

Адабиётимиз тарихига назар солсак, шеърий санъатлар ижодкорлар бадий салоҳияти ҳақида тасаввур ҳосил қилиш, уларнинг хилма-хил санъатлардан моҳирона фойдаланиш усулларини намоиш этиш эмас, балки ижодкор бадий тафаккур даҳосининг қўлами, юксак ижтимоий-ахлоқий ғояларни жонлантириш йўлидаги маҳоратининг ифодаси бўлиб келган. Шеърий санъатлар муайян бадий тамойилларга асосланган. Булардан энг муҳими шеърий санъатларнинг асар мазмуни билан узвий боғлиқлигидир.

Хожа Исмат шеърияти бадиятини юзага чиқаришда лафзий санъатларнинг ўз ўрни бор. Зеро, шоир ушбу санъатлардан ниҳоятда усталик билан фойдаланган. Чунончи, шоирнинг киёсий девонидаги шеърларида лафзий санъатлардан **жам ва тақсим** бадий воситасининг ўрнини таҳлилга тортиб кўрамиз:

Ду чашми Ходу ба дилрабо**b**: яке ба шўх**b**, яке ба маст**b**,

Зи қавси мушкин кушода тире, зи хели ми**Х**гон кашида хан**Х**ар¹. [29, 95]

Шоир биринчи мисрадаги тушунчани, яъни “ёрнинг икки жоду кўзини дилраболик учун” лигини таъкидлаб, кейин эса уларнинг “бири шўхлик учун ва яна бири мастлик учун”лигини эътироф этган. Бунини **жам ва тақсим** санъатининг нодир намунаси деб баҳоласа бўлади.

Ёки:

Ду лаъли дил**Х**ў ба ҳонфизо**b**: яке ба Ходу, яке ба ханда,

Зи ғунча шаккар фишонда бар гул, зи зарра парвин намуда бар хур². [29, 95]

¹20- III

²21- III

Шоир ёрнинг лаби ҳақида қалам тебратар экан “Икки кўнгил овловчи лаъли лаби жонга роҳат бериш учун яралган бўлиб, бири жоду учун ва яна бири ханда учундир” дейди ва зикри ўтган лафзий санъатнинг нодир намуналаридан бирини нозиктаъб шеърхонга тухфа этади. **Жам ва тақсим** санъатининг кўринишларидан бирини туркигўй шоир Мавлоно Атоийнинг мана бу мисраларида ҳам кўрамиз:

Бу элда бордур икки моҳ пайкар,
 Бири канду, бириси шахду шаккар.
 Бирининг орази хуршеди тобон,
 Бирининг кўзлари куффори Хайбар.
 Бирига чоқару банда Атоий,
 Бирига ходиму дояйи камтар.¹[87, 66]

Хожа Исмат сатрларида кўринган бўёқдор тасвир Атоий мисраларида ҳам ўз жилосини кўрсатган. Шоир маъшуканинг лаби, чехраси уйғотган тасаввур ва унинг ошиқ қалбига таъсирини бағоят рангин ифодалашга эришган. Шу ўринда яна бир мулоҳазани айтиш жоиз кўринади. Тасвир воситалари гарчи турфа атамалар билан юритилса-да, уларда моҳиятан яқинлик ёки монандлик назарга ташланади. Шундай гапни жам ва тақсим, лаффу нашр, талмиъ ва муламмаъ санъатлари ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Хожа Исмат ва унинг туркигўй замондошлари шеърлари лафзий санъатларга жуда бой. Уларнинг ғазалларида ишлатилган барча шеърый санъатларга бирма-бир тўхталишнинг имкони йўқ. Аммо биз улардан айримларини таъкидлаш билан кифояланамиз. Қуйидаги байтларда маъно жиҳатидан бир-бирига яқин тушунчаларни англатувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифодалар яратган Хожа Исмат таносуб санъатини ишлатган:

Чун ниқоби гул барандозад сабо вақти саҳар,
 Хуш бувад бар ёди соқи Хоми май пеши назар.

¹22- III

Медихад соқ**б** ба мастон Хоми ишрат ҳар нафас,

Лола аз ҳасрат кадаҳ пур мекунад хуни хигар¹. [29, 358] байтларида майхонага дахлдор тушунчаларни билдирувчи **соқий, жом, май, мастлар, ишрат ва қадах** сўзлари шеърда ифодаланган ғояларни янада таъсирчан кўрсатишга ёрдам беради. Мумтоз адабиёт намояндалари сатрларида тез-тез тилга олинадиган май, соқий, жаннат, зуҳд, жом, маст, ишрат ва зоҳид каби сўз ҳамда атамалар маъно ришталарини илоҳий-ирфоний ғояларга улашдан ташқари, таносуб санъатини юзага чиқаришда қўл келади. Бундай манзарани Саккокий ва Атоийлар ижодида ҳам кузатиш мумкин.

Атоий:

Бу кун **васлинг**ни тарк айлаб, тилар **жаннат**ни **зоҳид**лар,
Берурлар насяга нақдин, бу не нодон халойиктур?! [87, 174]

Ёки:

Зоҳидо, хуру кусур **кавсару** тўби санго,

Бизга дилбар **васли**дур дунёву уқбодин **мурод**. [87, 132]

каби байтлари юкоридаги фикримизни қувватлайди. Бундай оҳорли мисолларни Саккокий шеърлятида кўплаб учратиш мумкин:

Лабинг **майи** била усрук кўзунг кўруб **зоҳид**,

Кабоб қилди жигарнию ўрни - **майхона**. [132, 234]

Ёки:

Зоҳидеким кўрди зулфунг куфрин имондин кечиб,

Бўйнида **тасбиҳ**ини белига **зуннор** айлади. [132, 278]

Кўринадики, ҳар иккала туркигўй шоирнинг танкид тиғи зоҳидга қаратилади. Май, майхона, соқий, кабоб (жигар), жаннат, тасбех, зоҳид, зуннор каби сўз ва атамалар эса шоирларнинг ғоявий ниятини шеърхонга кабарик кўрсатишга кўмакка келади.

¹23- III

Лафзий санъат кўринишларидан бўлган **тазод**ни қўллашда ҳам Хожа Исматнинг зарифона ҳаракати ёрқин назарга ташланади. Бундай топкирликни шоирнинг мана бу рубоийсида ҳис қилиш қийин эмас:

Эй **Хаври** ту хуштар аз **вафои** ҳама кас,

Дашноми ту беҳтар аз **дуои** ҳама кас.

Бо ин ҳама нозук¹ на шояд будан,

Бегона зи мову **ошнои** ҳама кас¹. [29, 542]

Ушбу рубоийни таҳлилга тортадиган бўлсак, Хожа Исмат “жафо-вафо”, “дашном-дуо”, “бегона-ошно” каби қарама-қарши маъноли сўзларни қўллаш билан **тазод** санъатини қўллаб, маҳбуба ва ошиқ муносабатларини ёрқин ифодалаганига амин бўламиз.

Тазод санъати Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Атоий каби шоирлар ижодида ҳам кўп қўлланилган бадийй воситалардан ҳисобланади. Қуйидаги байтларида Мавлоно Атоий бу санъатдан маҳорат билан фойдаланган:

Ишқинда **қаро** бошим **оқарди**,

Бир боқмади кўз қироғи бирла.

Кўз ўйнатиб у тилар кўнгилни,

Икки қоши **жуфту тоқи** бирла.[88, 18]

Ушбу парчадаги “**қаро-оқ**” ва “**жуфту тоқ**” сўзлари ошиқ ва маҳбубанинг ҳоли баёнида ишлатилиб, тазод санъатига мисол бўлади. Бундай сўзларни маҳорат билан тизиб, юксак бадийй мисралар яратган яна бир сўз санъаткори Мавлоно Саккокийдир. Унинг мана бу сатрлари фикримизга ёрқин далил бўла олади:

Билурсенким кечар дунёи фони,

Қулунга қилмағил жавру **жафони**.

Басе кўп ваъдалар қилдингу бординг,

Кел эмди ваъдага қилғил **вафони**. [132, 277]

¹24- III

Ғазал сатрларида тагдор зид маъноли сўзларни қўллаган туркигўй шоир шеър қахрамони ошиқнинг ҳижрон азобларини таъсирчан кўрсатишга эришган. Шундай майлни Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу мисраларида ҳам кўрамыз:

Бас ажабдур кўзларим ёши, юзунг кўрган аро,

Чун бўлур истора **пинҳон**, бўлса **пайдо** офтоб. [105, 57]

Ҳофиз Хоразмий мисраларида тазод санъатининг баланд жозибаси ҳақида гапириш билан бирга унда Алишер Навоийнинг мана бу мисраларига монандлик борлигини айтиш жоиз:

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,

Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш. [77, 208]

Кўринадики, ҳар иккала шоир ҳам ошиқу маъшука ўртасида содир бўладиган ҳолатларни табиий ҳодисалар қиёсида (қуёш ботгач самода юлдузларнинг пайдо бўлиши ва унинг акси) кўрсатишга муяссар бўлган. Бироқ, Ҳофиз Хоразмий табиий ҳодисадан бошқачароқ йўсинда–юлдузлар сўнгач қуёшнинг чиқишига мурожаат этиш орқали амалга оширган.

Хожа Исмат ғазалларида қўлланилган бадий воситалардан яна бири **иштиқоқ** бўлиб, мазкур санъат мисра ёки байтда ўзакдош сўзларни қўллаш воситасидир. Масалан шоирнинг:

Зи чашми масту зи шахди лаълу зи гарди наълу зи моҳи рўят,

Шакар шакиру сакар сакиру насар насиру назар пурахтар¹. [29, 95]

байтидаги **шакар-шакир**, **сакар-сакир**, **насар-насир**, сўзлари ўзакдош бўлиб, **иштиқоқ** санъати асосида қўлланилган.

Иштиқоқ санъатининг намунаси Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу мисраларида ҳам назарга ташланади:

Хуш эрди ёр била бизга ул **сабоҳ сабуҳ**,

Ки **масти муст** эди ёди **роҳ** била **руҳ**. [106, 83]

¹ 25- III

Хожа Исматнинг ўзбек тилида ёзилган мана бу байтида **тарду акс** санъати қўлланилган:

Ул парирў шакли оламни гулистон айлади,

Гул юзи юз гулни ҳижлатдин паришон айлади.[28, 152a]

Ушбу байтда “**гул юзи юз гул**” иборасининг ўрин алмашиниши туфайли мазкур санъат ҳосил қилинган.

Шоир шеъриятида лафзий санъатларнинг ўрни ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг яна бир ғазали байтларидаги бадий санъатни таҳлилга тортиб кўрамиз:

Бир ғамзаи мастона қилиб боқ бу сори,

То нолаи зор аз Хигари хаста барор**b**.

Йўқтур Хутану Чину хитойларингда,

Дар шеваи нозук бадани ин ки ту дор**b**. [28, 151a]

Хожа Исматнинг ушбу мисралари лафзий санъат кўринишларидан ҳисобланувчи **талмиъ** (талмиҳ эмас) воситаси ёрдамида ҳосил қилинган. “Ранг-баранг қилмоқ” маъносини ифодаловчи бу сўз шеър мисраларини турли тилларда битишни назарда тутувчи санъат номини билдиради [133, 105]. Айни санъат ижодкордан мисраларда бошқа тилга мансуб сўз ва ибораларни (масалан, араб ва ўзбек, тожик ва ўзбек ва ҳ.) қўллашни талаб қилади ва Муламмаъ ҳамда ширу шакар бадий воситаларини хотирга келтиради. Хожа Исмат байтларида келган “то нолаи зор аз Хигари хаста барор**b**” ва “дар шеваи нозукбадани ин ки ту дор**b**” мисралари ўшандай вазифани ўтаган.

Талмиъ санъатининг **ширу шакар** ва **муламмаъ** санъатларидан деярли фарқ этмаслигини таъкидлашни жоиз топдик. Бунини мумтоз ва ҳозирги адабиётшунослар талқинлари нуқтаи назаридан таҳлилга тортаман. Жумладан, Атоуллоҳ Хусайнийнинг куйидаги таърифи юқорида зикр этганимиз бадий ҳодисага жуда мос келади: “Муламмаъ андин

ибораттурким, шеърнинг бир қисми бир тилда ва бошқа бир қисми ўзга тилда бўлур. Бу санъатнинг машҳури улдурким, бир мисраи арабча ва иккинчи мисраи форсча ёки бир байт арабча ва бир байт форсча бўлур”[139, 92]. Айни мана шу зуллисонайнлик адабий санъат сифатида шоирнинг қуйидаги тожик ва араб тилларидаги муламмаъсида равшан кўринади:

Сакабат димоу ғайний ва жарат минал-видодий,

Ва кафо биҳи шаҳидан лижароҳати фуодий.

Раҳи Ходу бибаст**b** чу зи ғамза чашм баст**b**,

Дари фитнаҳо кушод**b** чу ба ханда лаб кушод**b**¹. [29, 451]

Юкорида келтирилган мисоллардан кўринадики, Хожа Исмат ўз ижодида нафақат ўзбек-тожик зуллисонайнлик анъанаси ривожига моҳирлик кўрсатган, балки тожик-араб тилларида ҳам икки тиллилиқни адабий санъат сифатида маромига етказиб ғўзал асарлар иншо этган.

Мумтоз адабиётимизда, жумладан, XIV аср охири XV аср биринчи ярми шоирлари ижодида кенг қўлланилган лафзий санъатлардан яна бири **амр ва наҳий** бўлиб, “буюриш ва ман қилиш” маъносини ифодалайди. Бу шеърӣй санъат шеърда лирик қаҳрамоннинг кимгадир ёки нимагадир буюриш ёки бирор нарсадан қайтариш тарзида ўз ички кечинмаларини баён этишни назарда тутди [134, 113].

Хожа Исмат замондошларидан бўлмиш Ҳофиз Хоразмийнинг ушбу:

Эй шох, бу бечора қулунгга назар айла,

Хоки қадаминг бўлди, кўриб, бир гузар айла.

Ишқинг йўлидин ким хабаре айтса ногоҳ,

Мастона кўз учи била боқ, беҳабар айла.[105, 41]

байтларидаги лафзий санъат орқали ифодаланган асосий ғоя киноя билан нозик пардозланган панд-насиҳат бўлиб, ёрни саҳийликка-ошиқ ғамидан огоҳ

¹ 26- III

бўлишга ундайди. Худди шунга монанд манзараларни Мавлоно Саккокийнинг куйидаги байтларида ҳам учратамиз:

Эй Масихо дам бегим, бир дам била бергил шифо,
Шева бирла кўзларинг жонимни бемор айлади.[132, 278]

Ёки:

Эй кўзим бир дам дам ур, бағримда ҳеч қон қолмади,
В-эй бало раҳм эт, танимда қайғудин қон қолмади. [95, 31 б.]

Шоирнинг юкорида кўчирганимиз байтлари **амр ва наҳий** санъатининг **амр** қисмига мисол бўлиб, шоир маъшукани табибга ўхшатади. Ўзини эса унинг қўлига қараб қолган беморга киёслаб, унга бир дам билан шифо беришини илтимос қияпти. Мавлоно Саккокийнинг яна мана бу мисралари зикри ўтган бадий санъатнинг **наҳий**-ман қилиш қисмига мисолдир:

Қаро бирла бир ғамза қилиб юз минг жафо қилма
Қарашма бирла оламни манингтек мубтало қилма..
Бағир қон айладинг жавру жафолар бирла султоним,
Кўзум ёши била ҳар дам юзумдин можаро қилма. [95, 12]

Бунда шоир маъшуқадан ошиқни турли йўллар билан азоб бермаслигини сўраяпти. Худди шу санъатга Хожа Исмаи замондошларидан Мавлоно Атоий ҳам жуда кўп мурожаат қилган:

Ҳар замон **чиқма** хиромон юз уза зулфунг солиб,
Тушмасун ислом ичинда расми зуннору салиб. [119, 61]

Амр ва наҳий санъатининг **амр** қисмига камёб мисол бўла оладиган куйида келтирадиганимиз парча ҳам Мавлоно Атоийга тегишлидир:

Агар кўнглунг тилар жонимни олмоқ,
Қароқчи кўзларингдин бир киё бок.[119, 58]

Хожа Исмаи шеърларида ҳам туркигўй шоирлар мисраларида мохирона ишлатилган амр ва наҳий санъати намуналарини кўраимиз. Ушбу шеърый санъатни қўллашда маҳорат кўрсатган шоир, мисраларда бадий ифодаланиши лозим бўлган мазмунни равшан акс эттириш учун ишлатган:

Эй ҳаҳр, бераҳм**б** макун, дур аз руҳи ёрам макуш,

Гар ман ба куштан лоикам, боре чунин зорам макуш.¹[29, 370]

Кўчирганимиз қаторларда ман этиш мазмунининг оҳанги баландрок ифода топган. Юқоридаги ғазал мисраларида шеър қаҳрамони ҳижрон азобларидан жон беришга тайёр, аммо бу ҳолатдан маъшуқасининг беҳабар қолишини истамайди. Шоирнинг жиддий фалсафий-маънавий моҳият акс эттирилган рубоийларидан бирида **амр ва наҳий** санъатидан маҳорат билан фойдаланганлигини кўрамыз:

Гар боҳабар**б** аз ину он ёд макун,

В-ар ошиқи содик**б** зи ҳон ёд макун.

Шодию ғами замона чун даргузар аст,

Май нўшу зи меҳнати Ҳаҳон ёд макун.²[29, 545]

Ҳаёт завқи, унинг гўзалликларидан оқилона баҳраманд бўлишга даъват руҳи билан йўғрилган мисраларда майхўрликдан кузатилган муддао ҳам ўша ҳаётий иштиёқ туфайлидир. Шундай майлни Хожа Исматнинг мана бу ғазали мисраларида кузатиш қийин эмас:

Соҳид аз кўи риё дар базми майхўрон гурез,

Бода нўшу бе зарурат порсо**б** карда гир.

Эй, ки май дар Ҳом дор**б** хум бинўшу офият,

Ҳамчу Исмат рағбати зўхд**б** риё карда гир.³ [29, 360-361]

Юқорида кўриб ўтилган шеърӣ санъатлар, аввало, қадимӣ ва безавол шеърӣятимизнинг юксак бадиӣятдан, буюк ижодкорларимизнинг бекиёс санъаткорлик даҳосидан далолат беради. Шу билан бирга, Хожа Исмат ва унинг замондошлари ижодларидан танланган кўплаб дурдона байтлар мисолида кўрганимиздек, шоирларимиз ўз асарларининг фақат ғоявий

¹ 27- III

² 28- III

³ 29- III

жихатдангина эмас, айти вақтда бадиият нуқтаи назаридан ҳам баркамол бўлишига алоҳида диққат қилиб, хилма-хил шеърӣй санъатлардан баракали фойдаланиб, нафис ва сержило обидалар яратганлар. Шоирлар шеърӣятида жам ва тақсим, таносуб, тазод, иштиқок, тарду акс, талмиъ, амр ва наҳӣй сингари лафзӣй санъатларга кўпроқ мурожаат қилинганлиги кузатилади. Булардан талмиъ санъатини кўлашда Хожа Исмаи Бухорӣйнинг бадиӣй маҳорати яққол кўзга ташланади.

Таҳлилга тортганимиз тожик ва ўзбек тилидаги шеърӣй парчалардан аёнлашадики, давр адабиӣй ҳаёти манзараларини бутун зиддияту мураккабликлари билан бадиӣй ифодалашда шеърӣй санъатлар кўмакка келган ва тилларнинг ранг-баранглиги уларнинг ижтимоӣй-сиёсий моҳиятига қилча бўлса-да ҳалал етказмай, аксинча, ўртага қўйилган ғоявий ниятни зукко шеършуносга бежирим етказишга хизмат қилган.

ХУЛОСА

XIV асрнинг II ярми XV аср бошлари Бухоро адабий муҳитининг забардаст вакилларида бири Хожа Фахриддин Исмадуллоҳ бинни Масъуд Бухорийдир. Мумтоз манбаларда салоҳиятли ҳамда зулличонаин ижодкор мақомида тилга олинган Хожа Исмадуллоҳ ўзидан бой ва безавол маънавий мерос қолдирди. Тадқиқот жараёнида иқтидорли бу қаламкаш асарларидан тартиб берилган қўлёзма девонларни қиёсий ўрганишдан аёнлашдики, унинг соҳир қалами тухфа этган шеърий дурдоналар йигирма минг мисрага яқиндир. Шарқ халқлари адабиётининг ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустаод, қасида, рубой, қитъа, таркиббанд, таржебанд, фард, муаммо, чистон, марсия, маснавийлар каби жанрларида ўз иқтидорини синаб қўрган Хожа Исмадуллоҳ, асарларининг мавзу, ғоя, образлар қўламдорлигига алоҳида эътибор қаратган, замонасининг пешқадам ижтимоий-сиёсий, ахлокий-маънавий, илохий-ирфоний ғояларига таяниб, гўзал пандномалар мерос қолдирган. Улуғ шоир яшаган йилларда пирлар ватани бўлган Бухоро адабий муҳитида теран ижтимоий-сиёсий, ахлокий-маънавий, фалсафий-маърифий, илохий-ирфоний қарашлар чуқур илдиз отган эдики, айна жиҳатлар Хожа Исмадуллоҳ Бухорийнинг дунёқарашига ижобий таъсир кўрсатмай қолмади. Шундан бўлса керак, бу мутафаккир шоирнинг мисралари равон, зоҳиран содда бўлиб кўринса-да, уларнинг замирида келадиган ботиний ғоялар ҳар қандай китобхоннинг ҳам эътиборини ўзига тартади. Уларга бадий-маънавий завқ бағишлаб, ҳаётга бўлган иштиёқ ва муҳаббатини қувватлантиришга ёрдам беради.

Тадқиқотларимиз жараёнида аёнлашдики, шоир қаламига мансуб муҳаққиқлар назаридан четда қолган қўлёзма девонлар ҳамда Эронда шарқшунос Аҳмад Карамий томонидан чоп этирилган қиёсий девон таркибида келган шеърлардаги ишоралар Хожа Исмадуллоҳ Бухорий шахсияти, оилавий ҳаётига доир айрим жиҳатларни ойдинлаштириш имконини берди.

Ушбу маълумотлар таҳлили жараёнида шоирнинг беш фарзанди бўлганлиги, тўрт ўғлидан бевақт ажралгани маълум бўлди. Бу ҳам етмаганидек, яккаю ягона қизини Улуғбек Мирзонинг иниси Иброҳим Султонга узатган шоир янги оилада фарзанднинг дунёга келмаганлиги ва унинг барбод бўлишидан қаттиқ азият чекади. Шахзоданинг шоирнинг қизига талоқ бериши, табиийки, Хожа Исматга кучли руҳий таъсир кўрсатади ва у сарой ҳамда Самарқандни тарк этиб, қизини олиб Бухорога қайтади. Шоир ижодининг айнан мана шу воқеалардан кейинги босқичида унинг дунёкарашида жиддий ўзгаришларнинг юз берганлиги ва адабий меросида илоҳий-ирфоний қарашларнинг янада теранлашганлиги назарга ташланади.

Бухоро шаҳридаги Санъат музейи фондида 27784/2 инвентар рақами остида сақланадиган “Девони Хожа Исмат” қўлёзмасида кузатиладиган муҳим янгилик сифатида унинг таркибида бир ўзбекча (туркий) ва уч Муламмаъ (ўзбекча-тожикча) ғазалларининг киритилганлигини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, девондан шоирнинг ўнга яқин тожикча ва арабча ширу шакарда яратилган шеърлари борлиги аниқланди.

XIV асрнинг охири ва XV асрнинг биринчи ярмидаги адабий даврнинг эътиборли томони шундаки, адабиётлар ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсир авж олиб, зуллисонайилик анъанаси замирида ўзбек ва тожик тилларида битилган Муламмаъга мурожаат қилиш янада кучайди. Хожа Исмат ва унинг туркиёӣ замондошлари сатрлари қайси тилда бўлишидан қатъий назар, ўша дурдона мисраларда даврон жароҳатлари, замондошларининг қувончу изтиробларини қаламга олиш ижод аҳлининг диққат марказида турган.

Хожа Исматнинг мусамматлари ҳам бадийий жиҳатдан жуда юксак даражада яратилган бўлиб, ўзига хос жанрий унсурларга эга. Шоир уларнинг аксариятида “тажниси қофия”дан фойдаланиб, шеърнинг жозибадорлигини ошириш ва ўз ижодий услубини шакллантиришга эришган. Шундай гапни Атоий, Саккокий, Гадоний, Ҳофиз Хоразмий, Лутфий каби шоирларнинг шеърлари хусусида ҳам айтиш жоиздир.

Хожа Исмат Бухорий ўз даврининг забардаст қасиданавис шоиридир. Унинг шеърий меросининг аксарият қисмини шу жанрда ёзилган асарлар ташкил қилади. Хожа Исмат ва Мавлоно Саккокийлар ўз дилбар шеърлари билан биринчидан, XIV асрнинг II ярми ва XV асрнинг I ярмидаги қасидачилик тараққиётига муносиб ҳисса қўшган бўлсалар; иккинчидан, Улуғбек Мирзодай жаҳон эътирофида бўлган комусий аллома ва салоҳиятли давлат арбобининг барҳаёт сиймосини шеъриятда гавдалантиришга муяссар бўлишган.

Шарқ халқлари адабиёти тарихида олдинги юз йилликларда амал қилган шеърий жанрлар тадқиқимиз манбаи бўлган даврда ҳам қалам аҳли эътиборида бўлган. Айниқса, ғазал, рубоий, китъа, фард, қисман мухаммас, қасида каби шеърий шаклларнинг кенг оммалашганлиги назарга ташланади. Уларга мурожаат этган таъкид этганимиз шоирлар анъанавий шеърий шаклларда ўзи яшаган замон ва макон аҳлининг қувончу изтиробларини, ҳаёт, ватан, табиат, эл-улусга бўлган баланд муҳаббат, умумбашарий ахлоқий меъёрларни бадий ифодалаш йўлидан борар экан, ҳар бир қаламкаш замонасининг зиддиятли ҳаётини давҳаларини ўзига хос оҳангда ифодалашга шахсий салоҳият ва маҳоратини намоён этиш йўлидан борган. Ҳар бир ижодкор ўз шеърий сатрларини халқона ҳикмату мақоллар билан сайқаллаган ва шу восита билан муайян босқич адабиётида мавзу, ғоя, образлар дунёсини бойитишга муносиб ҳисса қўшган.

Қиёсий таҳлиллардан хулоса қилиш мумкинки, Хожа Исмат Мовароуннахру Хуросонда зуллисонайнлик анъанасига амал қилган, замондошлари билан ижодий рақобатга киришган ва ўзининг мустақил ифода услубини шакллантира олган истеъдодли шоир сифатида муносиб эътиборга лойиқдир.

Саҳифаларда таҳлилга тортганимиз тожик ва ўзбек тилидаги қасидалардан олинган парчалардан англашиладики, Хожа Исмат, Саккокий, Гадоийлар ўзлари яшаган замоннинг пешқадам вакили, диний ва дунёвий

билимлардан хабардор инсони сифатида асосий эътиборини афкор омма манфаатлари йўлига хизмат қилдиришга, муносиб тождорларни авж пардада улуғлаш орқали уларни эл-улус фаровонлиги йўлида хизмат қилишга сафарбар этишган. Ўша қасидаларнинг рангин сатрларида эса, ҳар бир қаламкаш ўз услубига содиқ қолгани ҳолда, маҳоратининг олмос кирраларини кўрсатишга эришган.

Мавлоно Лутфий, Атоий, Гадоий, Саккокий ва Ҳофиз Хоразмий каби мумтоз ижодкорлар асосан туркийда шеърлар ёзиб, форсча ва арабча сўзлардан унумли фойдаланиш орқали ўз мисраларини “ялтиратиш” (муламмаъ) воситасида адабий қардошлик саҳифаларини янада бойитиш учун муносиб ҳисса қўшдилар.

Хожа Исмаи, Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар ғазалларининг мавзу ва ғоялар олами ҳақида баҳс этувчи шеърларининг қиёсий таҳлили жараёнида амин бўлдики, аини ижодкорларнинг ҳикматлари ҳаётий муҳим масалаларга бағишланиб, ғоятда ибратомуз ва таъсирлидир. Шу билан бир қаторда одабийлик, бир-бирининг қадрига етиш, мақсадга эришиш йўлида ҳаракат қилиш, аҳду-вафо, ширинсуханлик, адолатга даъват, беозорлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, бағрикенглик, ҳаётга меҳр кўзи билан қараш, хокисорлик каби қатор олижаноб ғоялар тараннуми ҳам етакчилик қилади.

Бадиий асарнинг қайси тилда ижод этилишидан қатъий назар, уларда “анъанавий шеърӣ аслаҳалар” (Мақсуд Шайхзода ибораси) амал қилиб, даврнинг долзарб ғояларини бадиий бўёқдор юзага чиқаришда беминнат хизмат қилган.

Хожа Исмаи Бухорий ва туркигўй замондошлари Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва Ҳофиз Хоразмийлар шеърӣатида бадиий-таъсирӣ воситалардан фойдаланишда ўзига хос санъаткорлик маҳорати кўзга ташланади. Мавлоно Лутфийнинг бошдан охир ирсоли масал бадиий санъатидан унумли фойдаланиб, ниҳоятда таъсирли ғазал битганлиги ўзига

хос бадийи кашфиёт бўлгани сингари Хожа Исматнинг баҳри тавил услубида ҳам ўзбек, ҳам тожик тилида ижод этганлиги, лафф ва нашр, талмиъ сингари тасвирий ифодалардан санъаткорона фойдалана олганлиги муҳим аҳамият касб этади.

Боблардаги фаслларда кўриб ўтилган шеърий санъатлар аввало, қадимий ва безавол шеърятимизнинг юксак бадииятидан, буюк ижодкорларимизнинг беқиёс санъаткорлик даҳосидан далолат беради. Шу билан бирга, Хожа Исмат ва унинг замондошлари ижодларидан танланган кўплаб дурдона байтлар мисолида кўрганимиздек, шоирларимиз ўз асарларининг фақат ғоявий жиҳатдангина эмас, айтилиши вақтда бадиият нуқтаи назаридан ҳам баркамол бўлишига алоҳида диққат қилиб, хилма-хил шеърий санъатлардан баракали фойдаланиб, нафис ва сержило обидалар яратганлар.

FOR AUTHOR USE ONLY

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

а) Сиёсий-назарий адабиёт ва ҳужжатлар;

1. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –62 б.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: Ўзбекистон, 1997. Б–17.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз-келажак йўқ. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –86 б.
4. Каримов И.А. Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. –Т.: Ўзбекистон, 1998. –133 б.
5. Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари. –Т.: Шарқ, 1998. –104 б.
6. Каримов И.А. Буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1999. –686 б.
7. Каримов И.А. Миллий истиклол мафкураси–халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. –Т.: Ўзбекистон, 2000. –32 б.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият–енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. –176 б.
9. Баркамол авлод орзуси // Тузувчилар: Ш.Қурбонов, Х.Саидов, Р.Аҳлиддинов. –Тўлдирилган 2-нашри. –Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000. –248 б.

б) Илмий ва бадий адабиётлар.

10. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда // Улуғ ўзбек шоири/ Тўплам. ЎзФА нашриёти, –Т.: 1948. –Б. 77.
11. Абдуллоев А. Адабиёти форсу тоҳик дар нимаи аввали асри XII. –Д.: Дониш, 1979. –286 с.
12. Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик, 2-жилд, Лирика. –Т.: Фан, 1992. –193 б.
13. Адабиёт назарияси. 2 томлик. 2-том. –Т.: Фан, 1979. –448 б.

14. Айнб С. Намунаи адабиёти тоҷик. –М.: 1926. –С.67.
15. Айнб К. Қасида дар осори Рӯдаки/ Рудаки и его эпоха: Сборник статей. Под редакцией А. Мирзоева. –Сталинабад: Таджикское Государственное Издательство. 1958. –239 с.
16. Алексеев М.П. Многоязычие и литературный процесс/ Многоязычие и литературное творчество: Ответственный редактор акад. М.П. Алексеев. –Л.: Наука, 1981. –340 с.
17. Арзуманов С. Д., Ахрори Х. А., Бегбуди М. М. и др. Русско-таджикский словарь. Свыше 72 000 слов. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР М. С. Асимова. –М.: Русский язык, 1985. –1280 с.
18. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Т.: Ўқитувчи, 1993. –432 б.
19. Аҳмедов Б. Амир Темур: Тарихий роман (Махсус муҳаррир: Б. Омон). –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. –640 б.
20. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. Т. I Часть II. –М.: Наука, 1964. – С. 35-48.
21. Бертельс Е.Э. Литература народов Средней Азии. журн. “Новый мир”. 1939, №9. –С. 279-280.
22. Бертельс. Е. Э. Навои и Джами. Избранные труды. Издательство восточной литературы. –М.: 1965. –С.58.
23. Бертельс.Е. Э. История персидско-таджикской литературы. Избранные труды. Издательство восточной литературы. –М.: 1960. –360 с.
24. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –355 б.
25. Бобокалонов С., Раупова Р. Хожа Исматулло Бухорийнинг маънавий мероси. –Б.: “Бухоро”, 2009. –48 б.
26. Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. –М.: 1956.
27. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. Аввали зухури дувӯми Хожа Исмат. Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси Шарқ қўлёзмалари фонди. Инв. рақ. 262. –81 варак.

28. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. Бухоро Давлат Санъат музейи қўлёзмалар фонди. Инв. рақ. 27784/2, –222 varaқ.
29. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. –Техрон: Толоркитоб. Нашрга тайёрловчи Аҳмад Карамий. 1987. –590 б.
30. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв.рақ. 805-х. –280 varaқ.
31. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв.рақ. 1435. –193 varaқ.
32. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв.рақ. 4313. –98 varaқ.
33. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв.рақ. 1042. –420 varaқ.
34. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. ЎзРФАШИ қўлёзмалар фонди. Инв.рақ. 1427. –270 varaқ.
35. Бухорий, Хожа Исмат. Девон. Тожикистон ФА Шарк. институти кутубхонаси қўлёзмалар фонди. Инв.рақ. 1771. –300 varaқ.
36. Бухороб, Хожа Исмат. Девон. Нусхаи девони захираи дастхатҳои Институти забон ва адабиёти АФ Тожикистон. Инв.рақ. 12. –170 varaқ.
37. Валихўжаев Б. Алишер Навоий ва унинг издошлари талкинида туюқ. Адабий мерос. Манба ва тадқиқотлар /Тўпл.: 3. –Т.: Фан, 1973. –С. 148-151.
38. Вамбери, Ҳерман. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Китобдан парчалар/ Тўпл.: С. Аҳмад/.–Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. –96 б.
39. Воҳидов Р. XV аср II ярми XVI аср бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. –Т.: Фан, 1983. –Б.25-89.
40. Воҳидов Р. Хожа Исмат-зуллисонан шoir/ Йиллардан қолган маънавий ёдгорлик: Илмий мақолалар тўплами. –Т.: Зарқалам 2006. –Б.21.
41. Воҳидов Р. Хожа Исматулло Бухорий – зуллисонан шoir / БухДУ ахбороти. Бухоро, 2006. № 4. –Б.17-19.

42. Воҳидов С. Бухорийлар бўстони. Таржималар.–Т.: Турондот, 1998.–160 б.
43. Гадоий. Девон. (Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Э.Аҳмадхўжаев) –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –148 б.
44. Григорян А. Художественный стиль и структура образа.–Е.: 1974. –С.8-15.
45. Гулшани адаб. Намунаи назм иборат аз панХ Хилд. Хилди 3. –Д.: Ирфон, 1977. –384 с.
46. Дехлавӣ, Хусрав. Осори мунтахаб. Дар чаҳор Хилд. Хилди чаҳорум.–Д.: Ирфон, 1975. –894 с.
47. Жомӣ, Абдурахмон. Баҳористон. –Д.: Адиб, 1987. –159 с.
48. Зелинский.К.Н Литература народов СССР. –М.: Наука, 1957. –266 с.
49. Зеҳнӣ Т. Н. Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҶикӣ. –Сталинобод: Нашриёти Давлати Тоҷикистон, 1960, –271 с.
50. Ибн Арабшох. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур.(Темур тарихида тақдир ажойиботлари) Араб тилидан тарж.ва изоҳларни, сўз бошини У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. К.1. –Т.: Меҳнат, 1992. –328 б.
51. Ибн Арабшох. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур.(Темур тарихида тақдир ажойиботлари) Араб тилидан тарж.ва изоҳларни, сўз бошини У.Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. К.2. –Т.: Меҳнат, 1992. –192 б.
52. Иззат Султон. Адабиёт назарияси: Университет ва педагогика институтлари филология факултети талабалари учун дарслик (Иззат Султон; масъул муҳаррир Наим Каримов). Қайта ишланган ва тўлдирилган учинчи нашри. –Т.: Ўқитувчи нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. –272 б.
53. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1986. –402 б.
54. Исоқов Ё. Зуллосонайнлик ва таржима// Таржима санъати. –Т.: 1980. 5-сон. –Б. 122.

55. Каримов Н. Шеърӣй шакллар ва услубӣй йўналишлар/ Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. –Т.: Фан, 1983. –Б.103-133.
56. Климович Л.И. Хрестоматия по литературы народов СССР. –М.: Наука, 1947. –С.73.
57. Кошоний, Али Такиуддин. Хулосат-ул-ашъор ва зубдат-ул-афкор. Санкт-Петербург оммавий кутубхонаси қўлёзмалар фонди. Инв. рақ. 321. –В.70-84.
58. Краткая литературная энциклопедия // Исмат, –М.: Наука, 1966. – 204 с.
59. Крымский А. История Персии, её литературы и дервишеской теософии. –М.: Наука, 1971. –С.33.
60. Литературный энциклопедический словарь. Под общей редакцией В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. –М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
61. Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги. Тузувчи Эркин Аҳмадхўжаев. –Т.: 1987. –131 б.
62. Лутфий. Танланган асарлар. –Т.: Ўзбекистон давлат бадий адабиёт нашриёти, 1960. –71 б.
63. Лутфий. Девон. Гул ва Наврўз. Достон. Нашрга тайёрловчи Содир Эркинов. –Т.: “Тошкент” бадий адабиёт нашриёти, 1965. –448 б.
64. Лутфий. Сенсан севарим. Нашрга тайёрловчилар Содир Эркинов, Эргаш Фозилов, Эркин Аҳмадхўжаев. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. –464 б.
65. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик. К.И. –Т.: Ўқитувчи, 1976. –326 б.
66. Мирзоев А. Рудаки и развитие газели в X-XV вв.// Рудаки и его эпоха: Сборник статей. Под редакцией А.Мирзоева. –Сталинабад: ТаджГосИзд, 1958. –239 с.
67. Мирзоев А. Як воқеаи муҳими таърихӣ дар бораи масалаи ҳаёти адабий мо/ “Шарқи сурх”, 1949. №3.

68. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. К.ИИ. –Д.: Маориф, 1977.– 400 с.
69. Мирсафоев А. Ходжа Исмат Бухори и его творчества. ДКН. Самарканд, 1971. –280 с.
70. Мулло Шарофиддин ибн Аълам. Таърихи касира. СамДУ, Инв. рақ.176502. –В.38
71. Муминов И. Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи Тимуридов. “Общественные науки в Узбекистане”, 1969.№ 8-9.
72. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт. –Д.: Маориф, 1990. –334 с.
73. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Дар се хилд. Хилди 2/ –Д.: Адиб. 1988. 416 с.
74. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: Фан. 1968. –Б.27
75. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П. Шамсиев ва С. Иброҳимов. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –784 б.
76. Навоий, Алишер. М.А.Т. 20 томлик. 1-том. Бадойиё ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987. –724 б.
77. Навоий, Алишер. М.А.Т. 20 томлик. 3-том. –Т.: Фан, 1987. –587 б.
78. Навоий Алишер. М.А.Т. 20 томлик. 13-том. Мажолис ун-нафоис. –Т.: Фан, 1997. –Б.61.
79. Навоий Алишер. М.А.Т. 20 томлик. 16-том. –Т.: Фан, 2000. –91 б.
80. Носиров О, Жамолов С, Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърляри жанрлари. –Т.: Ўқитувчи, 1979. –113 б.
81. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1972. –133 б.
82. Носиров У. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. –Т.:Фан, 1981. –65 б.
83. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 . –168 б.

84. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. –Б.54.
85. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти таърихи. (XVII-XIX (I ярми) асрлар). –Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашр., 2006. –272 б.
86. Османов М.-Н. О. Стиль персидско-таджикской поэзии. –М.: Главная редакция восточной литературы, 1974. – С.62.
87. Отойи. Танланган асарлар. Ўзбек классиклари кутубхонаси.–Т.: Ўздавнашр, 1960. Нашрга тайёрловчи Эргаш Рустамов. –199 б.
88. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қиссаси Рабғузий. (Масъул муҳар. Н. А. Асилова; Сўз боши Э. Фозиловники). К. I.–Т.: Ёзувчи,1990. –240 б.
89. Рабғузий, Носируддин Бурҳонуддин. Қиссаси Рабғузий. К.2. // Масъул муҳар. Н. А. Асилова; оятлар, ҳадислар ва арабий шеърларни ҳозирги ўзбек тилига Ю. Шокиров тарж./ –Т.: Ёзувчи, 1991. –272 б.
90. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. (Атоийнинг поэтик маҳорати) –Т.: Фан, 1995. –Б.27.
91. Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы. –М.: Прогресс, 1970. –440 с.
92. Розб, Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим. ТожФАШИ, инв. рақ.140. –404 в.
93. Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века, –М.: Просвещение, 1963. –С.34-137.
94. Саккокий. Девон. ЎРФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. рақ.7685. –В. 3а-42б.
95. Саккокий. Танланган асарлар. –Т.: Ўздавнашр, 1960. –65 б.
96. Самарқандий, Абдурраззоқ. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Масъул муҳаррирлар А. Қаюмов, Муҳаммад Али; Ўз.Рес.ФА. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти. –Т.: “Ўзбекистон”, 2008. –632 б.
97. Самарқандий, Давлатшоҳ. Тазкират-уш-шуаро. Ўз.Рес.ФА. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фонди. № 53. –361 в.
98. Самарқандий, Давлатшоҳ. Шоирлар бўстони (“Таскират-уш-шуаро”дан) Форс-тожик тилидан Б. Аҳмедов тарж.; шеърларни С. Раҳмон тарж. қилган.

–Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –224 б.

99. Собиров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека. –Д.: Ирфон, 1973. –208 с.

100. Сулаймон Ҳ. Ҳофиз Хоразмий шеърятидан. –Т.: Ўз.КПМК нашриёти, 1980. –Б.5.

101. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы.–М.: Просвещение, 1971, –411 с.

102. Тошкандий, Салоҳиддин. Темурнома. Сўзбоши муаллифи ва луғатлар асосида нашр. тайёрловчи П. Равшанов. –Т.: Чўлпон, 1990. –352 б.

103. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. –Т.: Фан, 1985. –376 б.

104. Умари Хайём. Рубоийт. –Сталинобод: 1955. –С.115.

105. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. 2 томлик. К.1.–Т.: ЎзКПМК нашр., 1981.–304 б.

106. Хоразмий, Ҳофиз. Девон. 2 томлик. К.2.–Т.: ЎзКПМК нашр., 1981.–312 б.

107. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. –Т.: “Шарк”, 2008. –368 б.

108. Шамси Қайси Розб. Ал-мўъжам. –Д.: Адиб, 1991. –332 с.

109. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари. Ҳамидулла Болтабоев талқинларида. 1-китоб; Ўзбекистон миллий энциклопедияси.–Т.: 2008.–426 б.

110. Шевченко Т.Г. Назар дар таърихи адабиёти тоҳик. –Д.: Ирфон, 1966. – С.152-170.

111. Шерхон ибн Аҳмад Лудб. Миръот ул-хаёл. ТожФАШИ, № 1996. –В.56 а.

112. Шомухаммедов Ш. Хазиначар жилоси. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1981. –Б.77.

113. Шукуров Н, Холматов Ш. Адабиётшуносликка кириш. –С.: 1974. –Б.17-68.

114. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –Б. 20-115.

115. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. –Т.:Ўқитувчи, 1979. – 230 б.
116. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз 3 Ҳилд. Ҳилди 1. –Душанбе: Сарредакцияи илмий энциклопедияи советии тоҷик, 1988. –544 с.
117. Энциклопедияи советии тоҷик. АФРСС Тоҷикистон. Том 3. –Д.: 1981. – 640 с.
118. Якубовский А. Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи А. Наваи/ Сб: “Алишер Навои”. –С. 16.
119. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик.Т.1. –Т.: Ўздавнашр, 1959. –460 б.
120. Қабул Муҳаммад. Ҳафт кулзум, VII қисм, Лақҳнав. 1230 ҳижрий.–В.52.
121. Қаюмов А.П. Қўқон адабий муҳити. –Т.: ЎзФА нашр., 1961. –350 б.
122. Кобулий, Абдулло. Тазкират-ут-таворих. ТоҷФАШИ, № 138. –В.45
123. Қораев Т. Навоий ва бухоролик шоирлар // Гулистон. –Тошкент, 1968. № 3, –Б.15.
124. Қораев Т. Хўжа Исмат Бухорий// Гулистон. –Т.: 1970. № 9. –Б.9.
125. Қораев Т. Хўжа Исмат Бухорий. Ўзбек совет энциклопедияси, 14 томлик. 5-том. –Т.: Фан, 1974. –Б. 214.
126. Қораев Т., Воҳидов Р. Навоий улуғлаган шоир// “Бухоро ҳақиқати”. 1974.
127. Қораев Т. Танланган асарлар. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. –312 б.
128. Ғафур Ғулом. Шарқ назми осмонининг икки порлоқ қуёши. Адабий-танқидий мақолалар. 2-китоб. –Т.: 1973, –184 б.
129. Ғиёсуддин, Муҳаммад. Ғиёс ул-луғот. Дар се Ҳилд. Ҳилди 2. –Д.: Адиб, 1988. –416 с.
130. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Т.: Фан, 1996. –161 б.
131. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи.–Т.:Фан,1970.–Б.37
132. Ҳаёт васфи/Тахр. Ҳайъати: А. Қаюмов ва бошқалар; Масъул муҳарр.

Б. Раҳмонов; Сўз боши Э. Аҳмадхўжаевники/Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Атоий, Гадой. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. –Т.: 1988. –704 б.

133. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубойи. –Т.: Фан, 1981. –36 б.

134. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. –Т.: Шарқ, 1999. –177 б.

135. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми. –Т.: Шарқ, 1999. –95 б.

136. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Т.: Фан, 1970. –Б.60.

137. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1983. –310 б.

138. Ҳофизи Шерозб. Куллиёт. –Д.: Ирфон, 1983. –672 с.

139. Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадойиъу-с-санойиъ. (Аруз ва бадиий воситалар ҳақида). Форсчадан Алибек Рустамов таржимаси. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. –271 б.

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop

KS OmniScriptum Publishing
Brivibas gatve 197
LV-1039 Riga, Latvia
Telefax: +371 686 204 55

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum

FOR AUTHOR USE ONLY